

ARTUKLU KAİME

ULUSLARARASI İKTİSADİ VE İDARİ ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

INTERNATIONAL JOURNAL OF ECONOMIC AND ADMINISTRATIVE RESEARCHES

e-ISSN: 2651-5296

CİLT/ VOLUME: 4, SAYI/NUMBER: 1, MAYIS/MAY-2021

Mardin Artuklu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Adına Sahibi

Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR

EDİTÖR/ EDITOR

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sadık AYDIN

SEKRETARYA / SECRETARY

Arş. Gör. Halit SAĞLAM

Arş. Gör. Memet Can PALANCI

Artuklu Kaime

Akademik Araştırmalar İndeksi
Acarindex.com

CiteFactor
Academic Scientific Journals

idealonline

indeksleri tarafından taranmaktadır.

İLETİŞİM ADRESİ/COMMUNICATION ADDRESS

Mardin Artuklu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanlığı, Artuklu/Mardin

e-mail: kaime@artuklu.edu.tr / web: <http://dengipark.gov.tr/artuklu>

Tel: 0482 213 1091

Fax: 0482 212 9220

YAYIN KURULU / PUBLICATION BOARD

Doç. Dr. Engin ŞAHİN	İstanbul Rumeli Üniversitesi
Doç. Dr. Erhan İÇENER	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Doç. Dr. Özgür ALTINDAĞ	Dicle Üniversitesi
Doç. Dr. Veysel ERAT	Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üye. Erhan POLAT	Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üye. Mehmet Maksut ÖNAL	Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üye. Musallam ABEDTALAS	Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üye. Osman ÖZDEMİR	Şırnak Üniversitesi
Dr. Gökhan AĞAÇ	Gümüşhane Üniversitesi
Dr. Hakan KAYA	Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Osman GEYİK	Dicle Üniversitesi

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdurrahim GULIYEV	National Academy of Sciences, Azerbaijan
Prof. Dr. Abuzer PINAR	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Ahmet KARADAĞ	İnönü Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Bilal BİLALOV	National Academy of Sciences, Azerbaijan
Prof. Dr. Coşkun ÇAKIR	İstanbul Şehir Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Damira CAPAROVA	Manas Üniversitesi, Kırgızistan
Prof. Dr. Figen ALTUĞ	İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Hakan Vahit ERKUTLU	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Havva ÇAHA	Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. İbrahim Halil SUGÖZÜ	Şırnak Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR	Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Jignasu YAGNIK	Entrepreneurship Development Institute, India
Prof. Dr. Mehmet BALCILAR	Doğu Akdeniz Üniversitesi, KKTC
Prof. Dr. Ömer ÇAHA	Mardin Artuklu Üniversitesi
Prof. Dr. Rıfat İRAZ	Selçuk Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Fatma ZEREN	İnönü Üniversitesi, Türkiye
Doç. Dr. Bahodir BAYHONOV	Taşkent Devlet İktisat Üniversitesi, Özbekistan
Doç. Dr. Yusuf ZEREN	Yıldız Teknik Üniversitesi, Türkiye
Dr. Abdallah MOHAMMED	University of Nantes, France

İÇİNDEKİLER

MAKALELER/ARTICLES

Araştırma Makaleleri/Research Articles

Hüseyin YELTİN

- Türkiye-İsrail İlişkilerinde Son Dönem Krizleri: Türk Muhalefedinin ve Kamuoyunun Yaklaşımı1-33
The Recent Crisis in Turkey-Israel Relations: The Approach of The Turkish Opposition and The Public Opinion.....1-33

Ferhan ARSLAN

- Gelir Belirsizliğinin Tüketim Harcamaları Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği.....34-52
Effect of Income Uncertainty on Consumption Expenditure: The Case of Turkey.....34-52

Sinem KARADAĞ

- İran ve İsrail'in Transkafkasya Politikaları: Azerbaycan'ın Rolü53-72
Transcaucasia Policies of Iran And Israel: The Role of Azerbaijan.....53-72

Mustafa YILMAZ

- Yeni Kamu Yönetimi Açısından COVID 19'un Değerlendirilmesi.....73-87
Evaluation of Covid-19 In Turkey In Terms of New Public Administration.....73-87

İbrahim GÜNEŐ

- Hamdullah Mustevfi'ye Göre 14. Asırda İlhanlı Vergi Varidatı.....88-109
According to Hamdullah Mustavfi Ilkhanid Tax Various in The 14th Century.....88-109

Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 25.02.2021
Makale Kabul Tarihi: 04.05.2021

**TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİNDE SON DÖNEM KRİZLERİ: TÜRK
MUHALEFETİNİN VE KAMUOYUNUN YAKLAŞIMI**

**THE RECENT CRISIS IN TURKEY-ISRAEL RELATIONS: THE APPROACH OF
THE TURKISH OPPOSITION AND THE PUBLIC OPINION**

Hüseyin YELTİN¹

ÖZ

Türkiye'nin İsrail'i 1949'da resmen tanımasının ardından başlayan ikili ilişkiler, dönemsel aralıklarla inişli çıkışlı bir yol izlemiştir. 1990'lı yıllara kadar rutin devam eden ilişkiler özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde işbirliğine doğru yol almıştır. 2000'li yılların başında iktidar değişimleri iki ülke arasındaki ilişkileri de etkilemiştir. Nitekim ele alınan konular, öne çıkan etmenler değişiklik göstermiştir. Dönemsel analizi yapılacak olan çalışmada, ikili ilişkilerin tarihsel sürecinin yanında, son dönemde yaşanan siyasi krizlere de yer verilecektir. Bu çalışmada, Türkiye ile İsrail arasındaki ikili ilişkilerin son dönemi irdelenecek, 2002 sonrasında yaşanan siyasi krizlerin nedenleri tespit edilip, bu krizlere Türkiye'deki muhalefetin ve kamuoyunun yaklaşımları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, İsrail, Krizler, Muhalefet, Kamuoyu.

ABSTRACT

After starting the bilateral relations of Turkey officially recognize Israel in 1949, it has followed an up and down process at periodic intervals. Turkey-Israel relations, which continued routinely until the 1990s, moved towards cooperation, especially in the post-Cold War period. Government changes in the early 2000s also affected the relations between the two countries. As a matter of fact, the issues discussed and the prominent factors differed. Periodic analysis of the study will include the historical process of bilateral relations as well as the recent political crises. In this study, the recent period of bilateral relations between Israel and Turkey will be discussed. After 2002 it identified and the causes of the political crisis, the opposition in Turkey to approach this crises will be discussed and the public opinion.

Keywords: Turkey, Israel, Crises, Opposition, Public Opinion.

¹ Doktora Öğrencisi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, huseyinyeltin@gmail.com, ORCID ID:0000-0002-4434-2358

1. GİRİŞ

Üç çeyrek asra yaklaşan Türkiye ile İsrail arasındaki ikili ilişkiler, geçen süre zarfında inişli çıkışlı bir grafik sergilemiştir. İsrail'in Türkiye tarafından resmen tanındığı 1949 yılından başlanarak, dönemselsel bir ayırım yapılacak olunursa ikili ilişkileri üç döneme ayırmak mümkündür. İlk olarak 1949-1990 arası dönem, ikinci olarak 1990-2000 arası dönem ve son olarak da 2000'den günümüze kadar geçen dönem belirleyici üç ana periyod olarak değerlendirilebilir.

Özellikle İsrail'in resmen tanınmasından 1990'lı yıllara kadar geçen sürede İsrail'in Türkiye ile ilişkilerini belirleyen/şekillendiren ana konulardan biri Filistin meselesi olmuştur. 1990-2000 arası dönemde Türkiye'nin İsrail politikalarını belirlerken öne çıkan etmenler ağırlıklı olarak askeri ve güvenlik temelli olmuştur. 2000'den günümüze kadar geçen süre zarfında ise uluslararası sistem ve Ortadoğu coğrafyasındaki gelişmeler Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerde belirleyici bir rol oynamıştır.

Çalışmanın ele alacağı ana konuların yer aldığı süreç 2002 yılı ve sonrasındaki süreç olacaktır. Türkiye-İsrail ilişkilerinde son dönemde ağırlıklı olarak Filistin meselesi kaynaklı sorunlar/krizler yaşanmıştır. 2006'da Hamas'ın Türkiye'ye davet edilmesi ile başlayan, 2008'deki Dökme Kurşun Operasyonu, Davos Krizi, Alçak Koltuk Krizi, Mavi Marmara Saldırısı ve Palmer Raporu ile devam eden krizler dizisi 2016 yılı itibari ile bir nebze olsun aşılmış gözükmektedir.

Bu çalışmada, Türkiye ile İsrail arasındaki ikili ilişkilerde 2002 yılı sonrasındaki kriz dönemleri ve olayları ele alınacaktır. Yaşanan kriz dönemlerinde, Türkiye'deki muhalefet partilerinin ve kamuoyunun tutumu irdelenecektir. Dolayısıyla Türkiye'nin İsrail ile yaşadığı son dönem krizlerinde iktidar partisi ile muhalefet partilerinin olaylara yaklaşımının/politikalarının ne denli farklılık arz ettiği sorunsallaştırılarak, edinilen bulgular doğrultusunda bu duruma yanıt aranacaktır.

Çalışma neticesinde ulaşılmak istenen asıl amaç, Türkiye ile İsrail arasındaki son dönem krizlerinde iktidar partisi ile muhalefet partileri ve kamuoyu arasındaki farklı politik görüşleri tespit etmek ve sonrasında bu ve benzeri konularda yapılacak olan çalışmalara bir data/hareket noktası bırakabilmektir. Bu veriyi sunabilmek adına da çalışmanın metodu olarak nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Böylelikle örnek olay olarak kriz dönemlerinin incelemeleri yapılacak ve elde edilen bulgular tespit edilecektir.

Bu çalışma, muhalefet partilerinin İsrail ile yaşanan krizlerin neredeyse tamamında iktidar ile farklı düşündüğünü fakat tüm bunlara rağmen kamuoyunun ise Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (Ak Parti) İsrail'e karşı yürüttüğü politik tutumdan/duruştan memnun olduğunu

savunmaktadır. Bu minvalde çalışmanın ilk kısmında Türkiye-İsrail ilişkilerinin tarihsel süreci ele alınacak, ikinci kısmında son dönemde yaşanan krizlere yer verilecek ve son kısımda da sonuç ve değerlendirme yapılacaktır.

2. TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİNDE TARİHSEL SÜRECİ

Ortadoğu coğrafyasının hatta Batı ülkelerinin ağırlıklı olarak önemseydiği iki ülkenin yani Türkiye ile İsrail'in, aralarındaki ikili ilişkiler hem bölge güvenliği açısından hem de demokratik model ülke olmaları açısından önem arz etmektedir. Türkiye ile İsrail ilişkilerinin başlangıcından günümüze kadar geçen süreci üç döneme ayırmak mümkündür. İlk etapta ilişkilerin başlangıcı olan 1949 ile altın yıllar olarak tasvir edilen 1990 arası ele alınacak, sonrasında ise 1990-2000 yılları arası ve son olarak da yakın dönemdeki ilişkiler incelenecektir.

2.1. 1949-1990 Yılları Arasında Türkiye-İsrail İlişkileri

Türkiye, kuruluşunun üzerinden bir yıldan kısa bir süre sonra, 28 Mart 1949'da İsrail'i resmen tanımıştır (Yılmaz, 2010: 11). Bu karar, Türk dış politikasında köklü bir değişikliğe yol açmıştır. İsrail kurulmadan önce Türkiye Arap devletlerinin yanında yer almış ve bölünme planına karşı çıkmıştır. Türk politika yapıcıları, Sovyetler Birliği ile Siyonist hareket arasındaki ilişkiler konusunda oldukça şüphe duymaktaydılar. Ancak İsrail'in kuruluşundan sonra Türkiye, yeni devletin Sovyet kuklası olmadığına ikna olmuş ve onu potansiyel bir müttefik olarak görmeye başlamıştır (Duman, 2020: 30). Türkiye, İsrail'i "de facto" olarak tanıdığını ilan ettikten sonra Arap devletlerinden sert tepkilere maruz kalmıştır (Eminoğlu, 2016: 91). Gelen tepkileri bertaraf etmek adına Türkiye, İsrail'i tanıma gerekçesini; İsrail'in Birleşmiş Milletler (BM) üyesi olmasına bağlamış ve dolayısıyla da İsrail'i BM örgütünün evrenselliğini göz önünde bulundurarak tanıdığını ifade etmiştir (Yılmaz, 2010: 11).

Türkiye'de o dönemde iktidarda bulunan Demokrat Parti döneminde İsrail ile olan ikili ilişkiler hızla geliştirilmeye çalışılmıştır. Çünkü ABD'nin Ortadoğu'ya duyduğu özel ilgi ve İsrail ile olan yakın bağları ilişkilerin hız kazanmasına vesile olmuştur (SDE Analiz, 2011: 7). 1955 yılında oluşturulan Bağdat Paketi'nin İsrail, kendisine karşı oluşturulmuş bir ittifak olarak yorumlamış ve bu hadisenin İsrail karşıtı olan diğer Arap ülkelerini de cesaretlendirdiğine inanmıştır (Eminoğlu, 2016: 91). Türkiye, Irak, Pakistan, İngiltere ve İran'ın içerisinde yer aldığı Bağdat Paketi, İsrail-Türkiye ilişkileri için bir sınav olmuştur (Almog ve Sever, 2017: 609). Hatta İsrail Dışişleri Bakanlığı bu paktın "İsrail'e karşı" olarak oluşturulduğu şeklinde nitelmiş ve Bağdat Paketi'nin İsrail'e karşı Arap milliyetçiliği duygularına teşvik edici olabileceğini ve kendilerine karşı Arap saldırganlığını arttırabileceğini iddia etmiştir (Yılmaz, 2010: 11).

Bağdat Paketi'nin oluşturacağı siyasi krizin beklendiği bir dönemde, Türkiye ile İsrail ilişkilerindeki en büyük kırılma noktalarından birisi 1956 yılında yaşanan Süveyş Krizi esnasında olmuştur (SDE Analiz, 2011: 7-8). Türkiye, Süveyş Krizi meydana gelene kadar İsrail'e karşı herhangi bir tepki ya da olumsuz bir politika içerisine girmemiştir. Süveyş Krizi'nin ardından İsrail ile gerilen ilişkilerin neticesinde Türkiye, büyükelçisini ülkeye geri çağırmıştır. Tüm bu gelişmelere rağmen Türkiye, İsrail'in karşısında yer almak istememiş ve dahası iki ülke arasındaki ilişkiler stratejik işbirliğine varacak düzeye kadar ulaşmıştır (Balcı, 2013: 98).

İsrail, geleneksel olarak tehdit algıladığı Arap olan ülkelerden gelebilecek herhangi bir olumsuzluğun bertaraf edilmesi ve önleyebilmesi adına Arap olmayan ülkelerle bir ittifak kurmayı hedeflemiştir. Bu amacına ulaşabilmek adına 1958 yılında Etiyopya ve İran ile güvenlik alanında bir işbirliği anlaşması imzalamıştır. Etiyopya ve İran ile anlaşmayı sağlayan İsrail, bu ittifakta Türkiye'nin de yer almasını istemiştir. Temel anlamda gizli kalan ve ABD'nin desteğini sağlayan bu ittifak özellikle Türkiye ve İsrail arasında istihbarat paylaşımı üzerine kurulmuştur (Balcı, 2013: 98). 1958 yılında İsrail ile Türkiye arasında gizli tutulan bir Çevresel Pakt imzalanmıştır. Bu anlaşma Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerin "Arap ülkeleri ile ilişkilerine olan bağımlılığını" göstermektedir (Eminoğlu, 2016: 92). Çevresel Pakt ile Türkiye-İsrail ilişkilerinde yeniden bir hareketlenme görülmüştür (SDE Analiz, 2011: 9).

1960'lı yıllar boyunca Türkiye, Arap devletleri ile İsrail arasındaki anlaşmazlıklarda dengeli bir politika izlemeyi tercih etmiştir. Çünkü Türkiye o dönemde Kıbrıs sorunu ve ekonomik sıkıntılar ile boğuşmaktaydı (Yılmaz, 2010: 13). 1967'deki Arap-İsrail savaşı, Türkiye'nin Ortadoğu politikasında kritik bir dönemeç olarak görülmektedir. Bu savaşla Türkiye kendi Ortadoğu politikasını izlemeye başlamış ve Filistinlilere daha fazla destek sağlamıştır. Savaş sırasında Türkiye, ABD'nin İsrail'e ikmal için Türk hava üslerini kullanmasına izin vermemiştir. Ayrıca Türkiye, savaşın sona ermesinin ardından daha Arap yanlısı bir duruş benimsemiştir (Duman, 2020: 30).

1970'li yıllarda Türkiye-İsrail ilişkilerini belirleyen ana unsur Filistin olmuştur. Türkiye'nin 1975'te Filistin Kurtuluş Örgütü'nü tanınması ve 1979'da Ankara'da temsilcilik açması ve bu açılışa da Filistin Kurtuluş Örgütü lideri Yaser Arafat'ın gelmesi oldukça önemli bir gelişme olmuştur. İsrail, Kudüs'ü 1980 yılında başkent olarak ilan etmesinin ardından Türkiye, İsrail ile olan diplomatik ilişki düzeyini ikinci katipliğe düşürmüştür (SDE Analiz, 2011: 9). Türkiye'nin 1970'li yıllarda uğraştığı bir diğer konu olan Kıbrıs meselesinde Araplardan yeteri kadar destek almadığı bilinmektedir. Bu durum İsrail ile Türkiye arasındaki ilişkilerin gelişmesi için bir fırsat görüldüğü söylenebilir. Nitekim İsrail ile ilişkilerde yakınlaşma

dönemine girilmiş ve ağırlık olarak da istihbarat konuları öncelikli olmuştur (Eminoğlu, 2016: 94).

Her ne kadar 1960'larda ve 1970'lerde Arap yanlısı bir tutum içerisinde olan Türkiye ortaya çıkmış olsa dahi, bu durum İsrail ile Türkiye arasındaki ilişkileri çok da olumsuz etkilediğini söylemek mümkün değildir. Fakat 1980'li yıllarda, ikili ilişkilerde bir gerileme dönemine girilmiştir. İsrail'in Kudüs'ü "ebedi ve değişmez başkent" ilan etmesi yoğun protestolara sahne olurken, Ağustos 1980'de Türkiye, Doğu Kudüs'teki başkonsolosluğunu kapatmıştır (Eminoğlu, 2016: 93). 1980'li yıllarda ise Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerde gerginlik dönemine girilmiştir. Türkiye, İsrail'in Arap-İsrail Savaşı sırasında işgal ettiği Doğu Kudüs'ü daimi ve değişmez başkent olarak ilan etmesini protesto ederek, 1980 yılında Doğu Kudüs'te bulunan başkonsolosluğunu kapatmış ve İsrail ile ilişkilerini "ikinci katiplik" seviyesine düşürmüştür. Yine bu dönemde Cumhurbaşkanı Kenan Evren, Ortadoğu coğrafyasındaki ülkelere gerçekleştirdiği ziyaretlerde İsrail'i bölgenin istikrarsızlığının en büyük sebebi olarak göstermiş ve İsrail'e dönük çok sert eleştiriler yapmıştır. Fakat İsrail ile olan ilişkilerde yumuşama süreci 1983'te Turgut Özal'ın başbakanlık görevine gelmesiyle başlamıştır. Özal, İsrail'in lobi gücünü bildiğinden dolayı Arap ülkelerinin Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerini kesmelerine yönelik taleplerini reddetmiştir (Yılmaz, 2010: 14).

1980'li yıllarda Türkiye'nin İsrail ile olan ikili ilişkilerinde belirleyici olan noktalardan biri; Ermeni ve Rum lobilerine karşılık Yahudi lobisine duyulan ihtiyaç üzerine kurgulanmıştır. Diğer bir önemli nokta ise Türkiye'de PKK terör örgütünün faaliyetlerinin artması ve İran-İrak-Suriye bölgesinde konuşlanıyor olmasından dolayı İsrail ile ilişkileri geliştirme isteği doğmuştur. Nitekim 1990'larda başlayan ikili ilişkilerdeki umut ışığı Ortadoğu barış sürecinin sağlanması adına da ümit vermiştir (SDE Analiz, 2011: 9). Özellikle Türkiye'nin uğraştığı Ermeni terör örgütü olan ASALA hakkında İsrail'in gerekli istihbaratı Türkiye'ye sağlaması, ikili ilişkilerin düzelmesine vesile olmuştur (Eminoğlu, 2016: 94). Ayrıca artan Ermeni terörü neticesinde Türkiye'nin ABD Kongresi'nde güçlü olan Ermeni lobisini dengeleyecek bir güce ihtiyacı doğmuştur. Bu doğrultuda Türkiye, İsrail lobisinin desteğini almanın bu dengeyi sağlayacağı inancından dolayı İsrail ile olan ilişkilerindeki gelişmeyi belirgin bir şekilde artırmıştır (Hale, 2003: 179).

1980 ve 1990'lı yıllarda Amerika'da bulunan Yahudi politikacılar ve önde gelen kişiler Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerinin geliştirilmesi ve yakınlığın sağlanması adına çaba göstermiştir (Uzer, 2011: 145). Türkiye, İsrail ile olan dostluk ve işbirliğini Soğuk Savaş sürecinde oldukça önemsemektedir. 1980'li ve 1990'lı yıllarda Filistin meselesine eğilim artsa

bile Türk karar alıcılar/seçkinler İsrail ile var olan iyi ikili ilişkilerin bozulması endişesinden dolayı ön planda tutmamaya özen göstermiştir (Zürcher, 2020: 402).

2.2. 1990-2000 Yılları Arası Türkiye-İsrail İlişkilerinde Altın Yıllar

Türkiye ile İsrail arasındaki ikili ilişkilerin "altın yıllar"ı 1990'lı senelerde yaşanmıştır. İkili ilişkilerde sivil bürokrasinin askeri bürokrasi kadar aktif olamamasının nedeni, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin (TSK) İsrail ile olan ilişkilere ayrı bir önem vermesi olmuştur (Boran, 2020: 31). Çok büyük oranda TSK tarafından belirlenen "güvenlik odaklı" politika ilişkilerin 1990'lı yıllarda yoğun şekilde devamlılığını sağlamıştır (Sarıaslan, 2019: 1068). Aslında Türkiye ile İsrail arasındaki altın yılların tasvirini Philip Robins'in metaforu ile tanımlamak mümkündür: Türkiye ile İsrail 1993'te nişanlanmış, 1996 yılında ise evlenmişlerdir (Sarıaslan, 2019: 1068). İsrail ile Türkiye'nin 1990'lı yıllarda yakınlaşmasının en önemli nedenlerinden biri de ABD faktörüdür. Soğuk Savaş sonrasında "Yeni Dünya Düzeni" için ABD, Ortadoğu coğrafyasında sağlam müttefiklere duyduğu ihtiyacın yansıması olmuştur. Hatta 1990'lı yıllarda Refah-Yol hükümetinin İsrail ile herhangi bir problem yaşamamasına özellikle dikkat edilmiş ve Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerin üst perdede devam etmesinin bir "devlet politikası" olduğu genel kabul görmüştür (SDE Analiz, 2011: 10).

1990'larda meydana gelen küresel ve bölgesel değişimler, Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerin gidişatını da şekillendirmiştir. 1990'lı yılların ortalarına kadar, İsrail ile Türkiye'nin ilişkilerinin şekillendiren noktalar genel olarak askeri, ekonomik ve istihbarat alanları olmuştur. 1990'lı yılların ortalarından sonra Türkiye'de köktenci ve İsrail karşıtı parti olan Refah Partisi'nin (RP) iktidara gelmesi ikili ilişkileri olumsuz etkileyebileceği hususunda algı hakim olmuştur. Fakat tüm bunların aksine bu dönemde de Türkiye ile İsrail ilişkilerinin hızla geliştiği, dahası ekonomik ve bölgesel konularda dayanan bir işbirliğinin sağlandığı görülmektedir (Eminoğlu, 2016: 94-96).

1990'lı yıllarda Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerde sıkı bir işbirliğine doğru yol alma sözü konusu olmuştur. 1991 yılında Türkiye, İsrail ile olan diplomatik ilişkilerini tekrar büyükelçilik düzeyine çıkarmıştır. Bu yıllarda Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerin gelişmesine neden olan bazı faktörler vardır. Bunlar arasında, uluslararası ortamın etkisi, bölgesel tehdit algılamaları, ekonomik nedenler, askeri faktörler, ABD faktörü ve psikolojik faktörler yer almaktadır (Yılmaz, 2010: 17-18). Fakat 1990'lı yıllarda Türkiye ile İsrail arasındaki askeri anlamdaki yakınlaşma Arap ülkelerini rahatsız etmiştir (Uzer, 2011:148).

1990'larda Türkiye ile İsrail arasında stratejik öneme sahip çok sayıda ikili anlaşma imzalanmıştır. 1990'ların ortalarında İsrail ile ilişkiler ekonomik, diplomatik ve askeri açıdan oldukça gelişme göstermiştir. Terörle mücadele ve istihbarat alanında bir bilgi akış köprüsü

oluşturulmuştur. Türkiye ile İsrail arasında, ortak bir stratejik gündem ve küresel meselelere benzer bir bakış açısıyla desteklenen stratejik bir ortaklık ortaya çıkmıştır. İsrail-Türkiye anlaşması, Orta Doğu'da Soğuk Savaş sonrası siyasetin önemli bir özelliği haline gelmiştir (Inbar, 2010: 41).

1991 Körfez Savaşı ve 1990'ların ortasındaki birçok faktör bir araya gelerek Türkiye ile İsrail arasında yakınlaşma için verimli bir ortam yaratmıştır (Efe, 2012: 113). Kasım 1994'te Başbakan Tansu Çiller'in İsrail ziyareti tarihi bir an olarak görülmüştür. İsrail'i ziyaret eden ilk Türk başbakanı olan Çiller, bu ziyarette serbest ticaret anlaşmasına varmaya çalışmıştır. İsrail-Türkiye arasındaki yakınlaşmanın askeri eğitim, savunma sanayi işbirliği ve serbest ticaret alanlarındaki atılan en önemli adımlar 1996 yılında gerçekleşmiştir (Duman, 2020: 22). RP lideri Necmettin Erbakan, seçim kampanyası esnasında verdiği sözlere paralel olarak, Başbakan olduğunda “Müslüman Dünyası” ile daha yakın ilişkiler kurmak için önemli adımlar atmıştır. Erbakan göreve geldikten sonra ise birçok kişi Türkiye-İsrail ilişkilerinin olumsuz bir yöne evrileceği tahmin ediliyordu (Duman, 2020: 26). İslami kimliğini ön planda tutmaya çalışan Necmettin Erbakan, TSK tarafından İsrail ile bir askeri antlaşma yapması hususunda baskı görmüştür. Bu yüzden de Erbakan döneminde İsrail ile yürütülen ilişkilerinin “sembolik” olduğunu söylemek mümkündür (Zürcher, 2020:374). Ordunun müdahil olmasından sonra Erbakan, Türkiye-İsrail ilişkilerindeki yakınlaşmayı kabul ettirmek için partisini ikna etmek zorunda kaldığı söylenebilir. (Duman, 2020: 26). Askeri açıdan bakıldığında ise TSK, kendisini modern cumhuriyetin garantörü olarak gördüğü için pek çok durumda Türk ordusu siyasete karışmakta tereddüt etmemiş ve İsrail ile yürütülen ikili ilişkilerde belirleyici konumda yer almıştır (Duman, 2020: 25). Kısacası, 1990'larda iktidarlarının zirvesindeki TSK, Türkiye'nin İsrail ile ilişkileri geliştirme arzusunun arkasındaki itici güç olmuştur. Askeri faydaların yanı sıra, İsrail'le olan ilişki, Türkiye ordusu için de bir iç meseleydi çünkü ülke içindeki İslamcılara ve genel olarak uluslararası topluma, Türkiye'nin laik, Batı yanlısı ve Yahudilerle iyi ilişkileri olan bir ülke olduğunu göstermenin bir yolunun İsrail ile iyi ilişki kurmaktan geçtiği düşüncesi yer edinmiştir (Cohen ve Freilich, 2014: 2).

Türkiye ile İsrail arasındaki ikili ilişkilerin Soğuk Savaş süresince ve sonraki dönemde - 2000'li yıllara kadar- gelişen/yükselen bir işbirliği grafiğe sahip olduğu ve işbirliğinin gelişmesindeki ana itici gücün Ortadoğu coğrafyasından kaynaklanan tehdit algısı ve güvenlik arayışı olduğu da görülmektedir (Tüysüzoğlu, 2014: 590). Ayrıca 1990'lı yıllarda başlayan yakın bağları üç temel neden açıklamaktadır: ortak bir stratejik görünüm, TSK'nın İsrail ile ilişkilerin iyileştirilmesine olan ilgisi ve ekonomik konulardır (Cohen ve Freilich, 2014: 2).

İsrail'in Filistin topraklarından 2000'li yılların başında gerçekleştirdiği Savunma Kalkanı Operasyonu'nun Türkiye ile olan ikili ilişkilerine doğrudan önem arz edebilecek bir etkisinin olmadığı söylenebilir (Baron, 2020:31). 2001 yılında İsrail'de Ariel Şaron'un liderliğini yaptığı Likud Partisi, iktidara geldikten sonra İsrail'in Türkiye'ye olan politikalarında değişiklik meydana gelmiştir (SDE Analiz, 2011: 13). Dahası 2001 yılında Ariel Şaron Türkiye'yi ziyaret etmiş ve dönemin başbakanı Bülent Ecevit ile görüşmüştür. Ecevit, İsrail Başbakanı Şaron'u Türkiye'de daha çok görmeyi arzuladıklarını da bildirmiştir (Baron, 2020: 31).

1990'lı yıllarda Türkiye ile İsrail arasındaki yakınlaşmasının ardında birçok neden yer almaktadır. Bunları Ortadoğu bölgesindeki güç dengesinin ve kompleks ilişkilerinin bir sonucu olarak görebilmek mümkündür (Duman, 2020: 20). Görüldüğü üzere, Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkiler, İsrail'in kurulduğu 1949'dan 2000'li yıllara kadar zaman zaman siyasi krizler olmasına rağmen askeri, güvenlik ve istihbarat alanlarında inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir (Yılmaz, 2010: 10).

2.3. 2000 ve Sonrası Türkiye-İsrail İlişkileri

2000 yılı sonrası dönemde Türkiye-İsrail ilişkilerinin yapısında önemli değişimler yaşanmıştır. Bu değişimin ardında yatan nedenleri iki kısımda toplamak mümkündür. Bunlardan ilki, 2002 yılında Türkiye'de Ak Parti'nin iktidara gelmesi ile Türkiye'nin dış politika eylemlerinde, stratejilerinde ve söylemlerinde meydana gelen değişim olmuştur. Bir diğer neden ise, Türkiye'nin Ortadoğu coğrafyasında Arap dünyası ve İran ile ilişkilerinde yakınlaşmaya çalışması ve İsrail'in Türkiye'nin bu hamlesinin kendisine tehdit oluşturacağı algısından kaynaklanmaktadır (Tüysüzoğlu, 2014: 589).

2000'li yıllarda Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkileri belirleyen bazı faktörlerin olduğu söylenebilir. Bunlar arasında Filistin sorunu ve iki ülkedeki iktidar partilerinin politikaları yer almaktadır. Özellikle Türkiye'nin Ortadoğu'da sadece İsrail ile yakın ilişkiler kurması demek, İslam coğrafyasından uzaklaşması ve dış politikasının tek yönlü olacağı anlamına gelmektedir. (Eminoğlu, 2016: 97). Bu durumun Türkiye açısından ulusal çıkarları bağlamında çok da tercih edilebilir bir yaklaşım olmadığını söylemek mümkündür.

2002 sonrasında Türkiye'nin dış politika algısındaki farklılaşma İsrail ile olan ilişkilerin olumsuz yöne doğru eviren bir faktör konumuna gelmiştir. Çünkü Türkiye, Ortadoğu coğrafyasına "tehdit" odaklı bir güvenlikçi dış politika anlayışından uzaklaşmıştır. Ayrıca 2000 sonrasında İsrail'de hükümetin aşırı sağ görüşlü parti ve yöneticilerin eline geçmesi, Türkiye-İsrail ilişkilerinde gerginliği artıran bir etken olmuştur. Bir başka etken olarak

da Arap Baharı öncesinde İsrail'in tehdit olarak gördüğü Suriye ve İran gibi ülkelerle Türkiye'nin yakın ilişki kurmaya başlamasıdır (Tüysüzoğlu, 2014: 591-592).

Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerin 2000'li yıllarda bozulmasına sebep olan bazı etkenler vardır. Bunlar; İsrail-Filistin meselesinin çözümlenememesi, İsrail kamuoyunun aşırı sağa doğru yönelmesi ve İsrail yönetiminin şiddet ve baskı tutumlu politikalarıdır (SDE Analiz, 2011: 3).

2000'li yıllarda İsrail ile Türkiye ilişkilerindeki gerilemenin belki de en önemli sebebi Filistin sorunu olmuştur. Özellikle İsrail'in Filistin'de halka yönelik uyguladığı orantısız kuvvet kullanımı, Türkiye'de İsrail karşıtı bir tepkiye neden olmuştur (Yılmaz, 2010: 19).

Ak Parti döneminde, Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkiler, herhangi bir doğrudan zorluk ile değil, esasen her ikisinin de üçüncü taraflara karşı duruşuyla ilgisi olan birçok iniş ve çıkışa tanık olmuştur (Bengio, 2009: 53). Yine bu doğrultuda Türkiye'nin dış politikasının yeniden yönlendirilmesinden kaynaklanan sorunları da göz ardı etmemek gerekmektedir (Inbar, 2010: 44). Nitekim ikili ilişkilerin gerilemesinde birçok nedenin olduğu düşünülmektedir (Yılmaz, 2010: 19).

Ak Parti'nin seçilmesinden sonra, Türkiye'nin İsrail ile ikili ilişkilerinde, ekonomik olmasa da diplomatik ve askeri düzeyde keskin bir gerileme yaşanmıştır. Bu gerilemeyi Cohen ve Freilich (2014:1) "Ak Parti'nin en başından beri niyeti" olarak yorumlamışlardır. Dahası onlara göre, İsrail'e karşı Ak Parti'nin politik tutumunda Müslüman dayanışması oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Uygulamada Türkiye, eş zamanlı olarak Arap ülkeleri ve İsrail ile dostane ilişkilerini sürdürmekte zorlanmıştır.

Ak Parti iktidarıyla daha da Ortadoğu'ya ilgisi yönelen dış politika, İsrail ile kriz yaşanan dönemlere kadar sorunsuz devam ettiği söylenebilir. İsrail ile yaşanan krizlerden sonra Ak Parti seçkinlerinin söylemlerini RP'deki söylemlere götürmüştür. RP tabanlı olan Ak Parti, İsrail ile yaşanan diplomatik krizlerden sonra İsrail'e karşı "Siyonist" ve "ırkçı devlet" söylemlerini tercih etmiştir (Boran, 2020: 29).

Ak Parti, Türkiye'nin siyasi ve kültürel olarak Batı'nın bir parçası olma arayışının bir yük olduğunu ve bu yüzden de Müslüman komşularıyla ilişkilerini geliştirmeyi bir seçenek olarak gördükleri iddia edilmektedir (Inbar, 2010: 44-45). Bu durumun farkında olan çoğu İsraili, Ak Parti'nin iktidara gelmesi ile aşırı milliyetçi ve İslami eğilimlerin yükseleceği düşüncesine kapılmış ve bu durumu potansiyel bir tehdit olarak görmüştür (Efe, 2012: 114). Nitekim 2004 yılında Hamas liderlerinden olan Şeyh Ahmet Yasin'in ve Abdülaziz Rantisi'nin İsrail tarafından öldürülmesi sonucunda, Erdoğan İsrail'i "devlet terörü" uygulamakla ithaf etmiş ve bu durum İsrail cephesi için endişe verici olarak görülmüştür (SDE Analiz, 2011: 13).

2005 yılının ortalarında Başbakan Erdoğan'ın İsrail'i ziyareti, politik anlamda 2000'li yılların başındaki inişli çıkışlı bir grafik çizen ikili ilişkilerin normalleşmesi adına atılmış önemli bir gelişme olarak görülmektedir (Sarıaslan, 2019: 1074). Ama aynı zamanda Ak Parti, Müslüman dünyasındaki itibarını artırmak için Hamas ile de temas kurmuş ve çoğu dünya ülkesinin yaptığı gibi onu dışlamak yerine ona meşruiyet vermiştir. Hamas'ın Şam'daki üst düzey yöneticisi Halid Meşal'in 2006'nın başlarında Ankara'ya ziyaret için davet edilmesi bunun en dikkat çekici örneği olarak gösterilebilir (Bengio, 2009: 44). Bu durum İsrail tarafını oldukça rahatsız etmiştir. Hatta bu rahatsızlığını İsrail Başbakanlık sözcüsü Ranaan Gissin "Biz eğer Abdullah Öcalan ile görüşseydik siz ne hissedersiniz?" sorusuyla ifade etmiştir. Ayrıca Hamas liderinin Ankara'ya daveti, Türkiye'nin İsrail-Filistin meselesindeki arabuluculuk imajına da zarar verdiği söylenebilir. Ayrıca muhalefet de Ak Parti hükümetinin Hamas liderinin Ankara'ya davetinden duyulan rahatsızlığını dile getirmiştir. Dahası dönemin Cumhurbaşkanı olan Ahmet Necdet Sezer, Hamas'ın Türkiye ziyaretinin ardından İsrail'e bir ziyaret gerçekleştirerek; İsraili yetkililere Hamas'ın ziyaretinin devlet politikasını ve Türk halkının gerçek görüşünü göstermediğini ifade etmiştir (Boran, 2020: 32-33). Bu durum dış politika yapım sürecinde iç aktörlerin fikir anlamında ayrılıklara düştüklerini göstermektedir. Cohen ve Freilich'e (2014: 3) göre Ak Parti'nin İsrail karşıtı eğilimleri, 2006'da Hamas lideri Halid Meşal'in Ankara'ya davet edilmesi ve Ak Parti'nin 2007'de Gazze'de iktidara geldikten sonra Hamas'ın iktidara gelmesi ile ortaya çıkmıştır.

Tüm bu olumsuz havaya rağmen, 2007 yılında İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne seslenmiştir. Bu durum, bir İsrail Cumhurbaşkanı'nın Müslüman çoğunluklu bir ulusun parlamentosuna ilk kez hitabı anlamına gelmektedir (Cohen ve Freilich, 2014: 3).

Türkiye, mevcut Filistin meselesini Ortadoğu politikasında en önemli madde haline getirirken, İsrail'e yönelik sert eleştirilerde bulunmuş ve Türk kamuoyu da İsrail'e aynı şekilde ciddi eleştirilerde bulunarak meşru bir zemin sağlamıştır. Ayrıca Türkiye, İsrail'in terörist örgüt olarak tanımladığı Hamas ile ilişkilerini geliştirmesi de Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerindeki olumsuz havanın yükselmesine neden olmuştur (Tüysüzoğlu, 2014: 592-593).

Türk dış politikasının Ak Parti hükümetiyle ama daha da özelinde Ahmet Davutoğlu'nun Dışişleri Bakanı olması ile farklı bir perspektife doğru yelken açmıştır. Özellikle Osmanlı mirası olarak görülen Ortadoğu ve Arap coğrafyasına ilginin artması, bölge ülkeleriyle siyasi, kültürel ve ekonomik işbirliğini artırma isteğini beraberinde getirmiştir (Boran,2020: 29).

Ak Parti yönetiminde Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik bazı temel ilkelere sahiptir. Bunlar arasında; komşularla sıfır sorun çerçevesinde, çok boyutlu bir dış politika benimsemek ve

bölge sorunlarında arabulucu rolü oynayarak İran'ın aksine Ortadoğu bölgesi için demokratik bir devlet modeli olmak (Bengio, 2009: 44) yer almaktadır.

Son olarak bakıldığında, 2000'li yıllarda Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerin gerilim ve kriz anlarının çerçevesi çizilecek olunursa, Filistin meselesi en öncelikli konu olarak durmaktadır. Filistin meselesinin getirdiği diğer meseleler de sırasıyla şu şekilde sayılabilir: 2008 Dökme Kurşun Operasyonu, Davos Krizi, Dizi Krizleri, Alçak Koltuk Krizi ve Mavi Marmara Krizi olmuştur (Eminoğlu, 2016: 97-99).

3. TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİNDE SON DÖNEM KRİZLERİ

Türkiye-İsrail ilişkilerinin, 1949-1990 yılları arasında ana odak konusunu Filistin meselesi ve Arap-İsrail Savaşı oluşturmuştur. 1990-2000 yılları arasındaki dönemde ise altın yıllarını yaşayan ikili ilişkiler, güvenlik ve askeri temelli bir yapıya dayanmıştır. 2000'li yıllardan sonra gerçekleşen iktidar değişimleri ile özellikle Türkiye'nin dış politikadaki siyasi tercihlerin değişmesi/çeşitlenmesi ikili ilişkileri farklı yönere doğru evirmiştir. Çatışan politik kararlar/çıkarlar beraberinde siyasi krizleri de getirmiştir. Bu noktada, Dökme Kurşun Operasyonu, Davos Krizi, Dizi Krizleri, Alçak Koltuk Krizi, Mavi Marmara Krizi, Palmer Raporu ve İsrail'in özrü başlıkları ele alınacaktır.

3.1. 2008 Dökme Kurşun Operasyonu ve Türkiye-İsrail İlişkileri

Kasım 2008'de İsraili askerler Filistinli bir kişiyi öldürmesinin ardından, Hamas'ın top ateşi saldırısına maruz kalmıştır. Akabinde İsrail jetleri hava saldırısı düzenleyerek karşılıklı çatışmaların süreceği izlenimi vermiştir. Nitekim 27 Aralık 2008'de İsrail resmi olarak Dökme Kurşun Operasyonu'nu başlattığını açıklamıştır (Boran, 2020: 34). İsrail'in bu saldırıları 1967'den beri eşi benzeri görülmeyen çapta bir hava saldırısı ile başlamıştır (CNN Türk, 2009, 4 Ocak).

İsrail'in Gazze saldırısındaki amacını, Hamas'ın yürüttüğü "terör eylemlerine" son vermek olarak belirtmiştir (Bölme, 2009: 3). İsrail ordusu, Dökme Kurşun Harekatı'nın ikinci aşamasındaki amaçlarının ülkelerinin güney bölgesine yönelen roket saldırılarına son verebilmek ve Filistin'deki Hamas'ın terör eylemleri için kullandığı alt yapısını ortadan kaldırmak olarak açıklamıştır (CNN Türk, 2009, 4 Ocak). Fakat Bölme (2009: 3)'ye göre İsrail'in Gazze'ye saldırmasının arkasında yatan nedenlerin Hamas'ı iktidardan uzak tutabilmek ve ülkede yaklaşan seçimlerin kazanma planlarının yatmasıdır.

Yukarıda da belirtildiği gibi 2008'deki Dökme Kurşun Operasyonu İsrail'in 1967'deki Arap-İsrail Savaşı'ndan sonra bölgeye düzenlediği en büyük hareketlerden biri olmuştur. Nitekim bu savaşta toplamda 1314 kişi hayatını kaybederken, yaklaşık 5400 kişi de yaralanmıştır (Boran, 2020: 34).

Suriye ile İsrail arasındaki anlaşmazlıklardan dolayı arabuluculuk rolü üstlenen Türkiye, İsrail'in 2008'de Gazze saldırılarına başlaması üzerine arabuluculuk faaliyetlerinin "hiç sayılması" şeklinde algılanması sonucunda Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerinin samimiyetinin kaybolmaya yüz tutmaya başladığını düşünmektedir. İki ülke arasında 2002 yılından beri artarak devam eden ilişki düzeyi, İsrail'in 2008'deki Gazze saldırılarına başlamasıyla beraber bir kırılmaya uğramıştır (Boran, 2020: 30, Balcı, 2013: 276). Fakat Cohen ve Freilich'e (2014: 4) göre, Türkiye'nin öfkesi sadece Gazze operasyonuna olan muhalefetinden değil, operasyonun İsrail ile Suriye arasında arabuluculuk çabalarını rayından çıkardığına olan inancından kaynaklanmaktadır. Bu yüzdendir ki, Türkiye'nin 2008'de İsrail-Suriye barış görüşmelerindeki başarısızlığı Ak Parti'yi İsrail'den daha da uzaklaştırmıştır (Cohen ve Freilich, 2014: 8).

Başbakan Erdoğan'ın İsrail'in Gazze saldırısı sonrasında çok sert açıklamalar yapmasının altında yatan nedenlerin başında, İsrail'in Gazze saldırısına başlamadan beş gün önce Ehud Olmert'in Ankara ziyaretinde "Gazze'de insani bir dram yaşanmayacağı" hususunda verdiği söz yer almaktadır. Verilen sözün tutulmamasının Erdoğan'a göre yorumu "Bu, Türkiye'ye karşı yapılmış bir saygısızlıktır" şeklinde olmuştur. Aynı zamanda Olmert'in Gazze saldırısından çok kısa süre önce Türkiye'ye gelmesi, Türkiye'nin saldırı yapılacağından haberdar olduğu yönünde bir algının oluşabilecek olması rahatsızlık uyandırmıştır. Türkiye'nin algı bazında böylesi güç duruma düşürülmesinin ardından, Suriye ile İsrail arasında yürüttüğü arabuluculuk rolünü askıya almıştır (Bölme, 2009: 10-11).

2008'deki Dökme Kurşun Operasyonu'ndan sonra Türkiye ile İsrail arasındaki krizler artmaya başlamıştır. Özellikle Türkiye'nin bölgede barış ve istikrarı sağlamak adına yürüttüğü diplomasi İsrail'in operasyonundan sonra da sürmüştür. Hatta Erdoğan operasyon sonrasında Gazze'ye yönelik yürütülen ambargonun kaldırılmasını ve bölgede ortak bir anlayışın inşa edilmesinin önemini ifade etmiştir (Boran, 2020: 35). Fakat tüm bu girişimlere rağmen Dökme Kurşun Operasyonu'ndan sonra 31 Aralık 2008-3 Ocak 2009 tarihleri arasında Başbakan Erdoğan'ın Ortadoğu ülkelerine yönelik ziyaret planlarına İsrail dahil edilmeyerek İsrail'e karşı yaşanan bir güven erozyonu olduğu görülmüştür (Bulut, 2018: 173-174).

Gazze Savaşı'nın akabinde Türkiye'nin İsrail'i eleştirmesi ve yeni dış politika vizyonu doğrultusunda hareket etmesi, Türkiye'nin batı ekseninden kaydığı yönünde değerlendirmeler yapılmasına neden olmuştur. Türkiye'nin Dökme Kurşun Operasyonu'nda İsrail'e gösterdiği tepki aslında Ankara'nın yeni dış politika vizyonunun dışa yansımaları olduğu söylenebilir. Türkiye'nin bölgede kendi varlığının hissettirmesi ve İsrail ile Türkiye'yi birbirlerine yakınlaştıran nedenlerin ortadan kaybolması yaşanan gerilimlerin açıklanmasında önemli bir

parametre olarak değerlendirilebilir (Kaya, 2010: 94-96). Gazze saldırısına Türkiye'den yükselen tepkiler karşısında İsrail, Hamas ile PKK arasında bir benzerlik kurarak, Türkiye'nin PKK ile mücadelesi ile İsrail'in Hamas'a karşı mücadelesinin herhangi bir farklılık göstermediğini iddia etmiştir (Bölme, 2009: 11).

İsrail'in Gazze'ye düzenlediği Dökme Kurşun Harekatı'na Türkiye'deki iktidar ve muhalefet partileri de tepki göstermektedir. TBMM'de faaliyetlerini sürdüren Türkiye-İsrail Parlamentolararası Dostluk Grubu, Ak Partili başkanı Nursuna Memecan ve grubun diğer üyelerinden Mevlüt Çavuşoğlu ve Hanifi Alır düzenledikleri basın toplantısında İsrail'i esefle kınamıştır. Ayrıca dostluk grubu başkanı Memecan, İsrail'in düzenlediği saldırıya son vermesini, bu hususta da uluslararası camianın harekete geçmesi gerekliliğini ifade etmiştir (Haberler.com, 2008, 30 Aralık). Öte yandan, MHP Samsun Milletvekili Osman Çakır ve Türkiye-İsrail Parlamentolararası Dostluk Grubu üyesi bazı milletvekilleri İsrail'in orantısız güç kullanmasına yönelik tepkilerini Grup üyeliğinden istifa ederek göstermeye başlamıştır (Cumhuriyet, 2008, 30 Aralık).

CHP Manisa Milletvekili Şahin Mengü, Gazze'de büyük bir insanlık dramı yaşanmasına rağmen dünyanın İsrail'e karşı sessiz kaldığını ifade etmiştir. Ayrıca Mengü, Gazze'ye yönelik sürdürülen saldırılara son verilmediği takdirde, bu ateşin bedelini Türkiye ve Ortadoğu ülkelerinin tamamının ödeyeceğini belirtmiştir (Timetürk, 2008, 30 Aralık). Demokratik Toplum Partisi (DTP) Genel Başkanı Ahmet Türk ise İsrail'in düzenlediği operasyona dünyanın sessiz kaldığını belirterek, Filistin'de Filistinlilerin acımasızca öldürülmesini kınadıklarını ifade etmiştir. Ayrıca İsrail'in bu saldırılarına Türkiye'nin dört bir yanından sivil toplum kuruluşları ve halk yoğun tepki göstermiştir (Cumhuriyet, 2008, 30 Aralık).

MHP Grup Başkanvekili Oktay Vural, İsrail saldırılarının ardından Türkiye-İsrail Parlamentolararası Dostluk Grubu'na mensup olan MHP'li vekillerin istifa ettiklerini bildirirken, İsrail saldırılarıyla alakalı Başbakan Erdoğan'ı ve hükümeti hedef almıştır. İnsanlık dışı saldırıların katliam boyuta ulaştığını belirten Vural, Başbakan Erdoğan'a da Büyük Ortadoğu Projesi (BOP) Eş Başkanlığı görevini bırakması yönünde çağrıda bulunmuştur. Ayrıca kısa zaman önce Erdoğan ile İsrail Başbakanı Ehud Olmert'in Ankara'da görüşmesinin ve sonrasında İsrail'in Gazze'ye yönelik saldırıların başlamasının Türkiye'ye güvenilmez ülke imajı yapıştırılması anlamına geleceğini belirtmiştir. Yine Vural, Olmert ile Erdoğan arasında gerçekleşen görüşmenin kapalı kapılar ardında yapıldığını ve parlamentoya herhangi bir bilgi verilmediğini iddia etmiştir (Milliyet, 2008, 30 Aralık).

Başbakan Erdoğan Gazze'de yaşanan gelişmelerden endişe duyduklarını ifade ederken, Gazze'ye yönelik İsrail saldırılarının ivedi şekilde durması gerektiğini ve kalıcı ateşkesin hem İsrail hem de Filistin tarafı için kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Başbakan Erdoğan kendisine yönelik mevkidaşı Olmert ile kapalı kapılar ardındaki görüşme ile görüşmeden beş gün sonra operasyonun başlatılmasının birbiriyle bağdaştırılmasının spekülatif yorumlar olarak değerlendirmiş ve İsrail'in görüşme sonrasında Gazze'ye operasyon düzenlemesinin barış için mücadele veren Türkiye'ye karşı bir saygısızlık olduğunu ifade etmiştir (Hürriyet, 2008, 31 Aralık). Erdoğan'ın bu değerlendirmelerine rağmen, 6 Ocak 2009'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki 40. birleşimde Gazze saldırıları konusunda MHP'li Ahmet Deniz Bölükbaşı, başbakanın İsrail'in Gazze'ye saldırı düzenleyeceğini bildiğini, sivil kayıpların beklenenden/kendisine söylenenden çok daha fazla olmasından dolayı sert tepki gösterme yoluna gittiğini iddia etmiştir. Aynı oturumda CHP Grubu adına söz alan Onur Öymen, saldırıları CHP grubu olarak şiddetle kınadıklarını, İsrail'in Türkiye'nin barış girişimlerine rağmen böylesi bir saldırı tertip etmesinin saygısızlık olduğunu ifade etmiştir (TBMM Tutanak, 2009: 325-329).

Aralık ve Ocak aylarında Gazze'nin İsrail saldırılarına uğraması Türkiye'de hem siyasi parti özelinde hem de toplumsal kesimde İsrail aleyhtarı bir ortam yaratmıştır. Bu sürecin üzerine 2009'da Davos'ta gerçekleştirilen bir forumda Başbakan Erdoğan'ın İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres'e yönelik "one minute" çıkışı, İsrail ile Türkiye arasındaki ikili ilişkilerin geriliminin dozajını artırmıştır. Artan gerilimli dönem dizilerde İsrail askerlerinin "çocuk katili" şeklinde gösterilmesi ve "alçak koltuk krizi"nin yaşanmasıyla devam etmiştir. Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerin belki de en ağır sonuçlu olanı ise Mavi Marmara Krizi olmuştur (Balcı, 2013: 299).

3.2. 2009 Davos "One Minute" Krizi ve Türkiye-İsrail İlişkileri

2008 yılındaki İsrail'in Gazze müdahalesinde sonra Filistin meselesi, Davos Krizi öncesinde Ak Parti liderleri tarafından açık bir şekilde sahiplenilmiş ve çoğu platformda da gündeme getirilmiştir (Erdoğan, 2013: 47). Türkiye'nin Filistin meselesine bu denli sahip çıkması ve agresif politika izlemesi İsrail dışında, İran'ı da rahatsız etmiştir. İsrail "çevrelenme" tehdidinden çekinirken, İran ise Ortadoğu coğrafyasındaki etkisini kaybetme ihtimali kendilerinde endişe uyandırmıştır (SDE Analiz, 2011: 16-17).

2008 yılındaki Dökme Kurşun Operasyonu Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerin krize evrilmesinde kilit rol oynamıştır. 2009 yılının ocak ayında Davos'ta gerçekleştirilen "Gazze: Ortadoğu'da Barış Modeli" isimli panelde İsrail ile Filistin arasındaki çatışmalar ve çözüm arayışları tartışılmıştır. Bu zirvedeki en önemli olay ise Başbakan Erdoğan'ın, daha az

konuşma süresi aldığını iddia ederek, moderatöre tepki göstermesi ve sonrasında söz hakkı alması akabinde gelişen “one minute” çıkışı olmuştur. Başbakan Erdoğan’ın İsrail aleyhine yaptığı konuşma esnasında moderatörün engellemeye kalkmasına rağmen, Erdoğan’ın İsrail Cumhurbaşkanı Peres’e yönelik gösterdiği tepkisi ve kullandığı "one minute" cümlesi ile gerçekleştirdiği sert çıkışı gündem ve kriz maddesi haline gelmiştir. Aslında bu söylemin ardında yatan şeyin Erdoğan'ın Peres'ten daha az süre alması değil, 2008 yılında İsrail'in Filistin'e karşı düzenlediği operasyonla Türkiye'ye verdiği sözleri tutmamasından kaynaklandığı söylenebilir. Bu durumda Erdoğan'ın "one minute" çıkışı aslında moderatörden ziyade İsrail'e ve Şimon Peres'e karşı bir başkaldırıyı simgelemiştir (Boran, 2020: 35). Erdoğan'ın Davos'taki "one minute" çıkışı İsrail'e karşı uluslararası bir aktörün verdiği en sert tepki olarak görülebilir (SDE Analiz, 2011: 16). Ayrıca Erdoğan'ın bu serzenişinin ardında yatan diğer bir nedenin de Türkiye'nin Arap coğrafyasında yükselen imajının korunması olduğu söylenebilir (Boran, 2020: 35).

Erdoğan'ın Davos'taki "one minute" çıkışı hem iç hem de dış politikada büyük yankı uyandırmıştır. Erdoğan'ın zirve dönüşünde havaalanında büyük bir memnuniyetle karşılanması hem Erdoğan'ın hem de Ak Parti'nin iç siyasetteki imajını pekiştirmiştir. Dahası, Erdoğan'ın "one minute" çıkışı iç politikadan ziyade dış politikada çok daha büyük etkiye sebep olmuştur. Özellikle Ortadoğu coğrafyasında kamuoyu Türkiye'yi bölgenin lider ülkesi olarak tanımlarken, Erdoğan'ı ise "kahraman" olarak görmeye başlamışlardır (Boran, 2020: 35-36). Ayrıca Başbakan Erdoğan’ın İsrail’i eleştirmek için kullandığı sert dili gören Arap halkı ve aydınları Türkiye’ye yönelik algılarını sorgulamaya başlamıştır (Efe, 2012: 128). Başbakan Erdoğan’ın Davos’taki “one minute” çıkışına Zürcher’in (2020: 403) yorumu ise “ne kadar zihninde önceden hazırlanmış olursa olsun, Erdoğan’ın hareketi ona Arap dünyasında hayli iyi niyet kazandırdı” şeklinde olmuştur.

Türkiye-İsrail ilişkilerinde 2009 yılındaki Davos Krizi’ne kadar geçen 60 yıllık sürede, Türkiye’de ikili ilişkilerin belirleyici aktörlerinin sivil hükümetler değil de TSK’nın olduğunu söylemek mümkündür (Balcı, 2013: 298-299). Lakin 2009 yılı, "one minute" çıkışı sonrası, ordunun Türkiye-İsrail ilişkileri üzerindeki etkisinde bir dönüm noktası olmuştur ve Ak Parti hükümeti bu yıldan sonra tüm girişimlerdeki dizginleri eline almıştır (Balcı ve Kardaş, 2012: 113). Hatta Davos Zirvesi'nin hemen sonrasında ABD, İtalya ve İsrail'in katılacağı ortak Anadolu Kartalı tatbikatına İsrail davet edilmemiştir. Bu da TSK’nın önceki dönemlere kıyasla bu dönemde etkisinin azaldığı şeklinde yorumlanabilir (Boran, 2020: 36).

Davos olayının ardından CHP Genel Başkanı Deniz Baykal, yaptığı değerlendirmede, Davos’taki panelde Başbakan Erdoğan’a haksızlık yapıldığını ve Erdoğan’ın verdiği tepkinin

yerinde olduğunu ifade etmiştir. Baykal, Erdoğan'ın yaşanan hadiseyi bir iç politika malzemesi haline getirmesinin Türkiye'de Yahudi-İsrail düşmanlığını körükleyeceği konusunda uyarıda bulunmuştur. Ayrıca Başbakan Erdoğan'ın one minute hadisesini iç politika malzemesi haline getirmesinin asıl sebebinin yaklaşan yerel seçimler olduğu iddiasında bulunmuştur. Son olarak Baykal, yaşanan hadise sonrasında Türkiye'nin Ortadoğu'da hiçbir kesimden taraf olmaması ve İsrail ile iyi ilişkilerin devam ettirilmesinin önemli olduğunu belirtmiştir (Hürriyet, 2009, 1 Şubat). CHP Genel Başkan Yardımcısı Onur Öymen ise Davos'ta yaşanan hadise sonrasında Erdoğan'ın one minute çıkışının yanlış olduğunu, olumsuz sonuçlarının ileride ortaya çıkacağını ifade etmiştir. Erdoğan'ın siyasi bir manevra yaparak dış politikada kendini başarılı göstermeye çalıştığını iddia eden Öymen, başbakanın gayesinin yerel seçimlere yatırım yapma girişimi olarak yorumlamıştır (Yeniçağ, 2009, 2 Şubat). Ayrıca Öymen, haklı Filistin davasının bu denli kötü savunulamayacağını belirtirken, Erdoğan'ın Hamas'ı savunmasının yanlış olduğunu, Hamas'ın Avrupa Birliği'nin terör örgütü listesinde yer aldığını hatırlatmıştır. Dahası Öymen, Erdoğan'ın paneldeki Peres'e "sen" diye hitabının yanlış olduğunu ve uluslararası ilişkilerde böylesi bir üslup kullanılmayacağını ifade ederek eleştirmiştir (Türktime, 2009, 30 Ocak).

MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli'nin 31 Ocak 2009 tarihli yaptığı yazılı açıklama ile Davos'taki hadise hakkında ilk değerlendirmelerde bulunmuştur. Yazılı açıklamaya genel olarak bakıldığında, Başbakan Erdoğan'a yönelik tutumun ve üslubun hatalı olduğu ve Erdoğan'ın ise buna karşı tepki göstermesinin "meşru ve yerinde" olduğu belirtilmiştir. Fakat Erdoğan'ın paneli terk etmesinin ardından düzenlediği basın toplantısında, asıl tepkisinin İsrail cumhurbaşkanına, Yahudilere ya da İsrail halkına olmadığını, panel moderatörüne tepkisini dile getirdiğini açıklaması kafaları karıştıran bir durum olarak ifade edilmiştir. Ayrıca yaşanan hadiseden sonra MHP kanadına göre Başbakan Erdoğan'ın Peres'e yönelik eleştirileri ve ithamları Türkiye-İsrail ilişkilerinin derinden etkileyebilecek ve ciddi sonuçlar doğuracaktır (MHP, 2009, 31 Ocak). MHP Genel Başkanı Bahçeli, grup toplantısındaki konuşmasında, Erdoğan'ın Davos çıkışının yerinde ve meşru olduğunu yinelerken, panel konusunun ekonomi üzerine olması gerekirken Erdoğan'ın siyasi kaygıları neticesinde konu başka noktalara çekildiğini söyleyerek eleştirmiştir. Ayrıca Bahçeli, Erdoğan'ın Davos'taki tutumunu iç politikaya alet ederek yaklaşan yerel seçimlerde başarı elde etmek için yapılmış olduğunu iddia etmiştir. Bu doğrultuda da Erdoğan'ın Davos'taki duruşunun devamını her konuda görmek istediklerini ve böylelikle gerçek samimiyet testi geçireceğini ifade etmiştir (Hürriyet, 2009, 3 Şubat).

Demokratik Sol Parti (DSP) Genel Başkanı Zeki Sezer, Davos'un ardından Başbakan Erdoğan'ın tutumunu eleştirmiş ve Başbakan Erdoğan'ın İsrail katliamına karşı dik dururken üslubunun uygun olmadığı, bu üslubun devlet adamı niteliğine yakışmadığı yönünde açıklamada bulunmuştur. DSP İzmir Milletvekili Recai Birgün de Erdoğan'ın üslubunu eleştirerek diplomatik bir faciaya yaratıldığını ifade ederken, Erdoğan'ın tutumunu da yerel seçimlere bir yatırım olarak yorumlamıştır (Cumhuriyet, 2009, 30 Ocak).

DTP Grup Başkanvekili Selahattin Demirtaş ise Başbakan'ın Davos'taki tavrının kişisel bir hal aldığını, bu yaklaşımın Filistin meselesine bir fayda getirmeyeceğini ifade etmiştir. DTP Şırnak Milletvekili Hasip Kaplan ise Başbakan Erdoğan'ı üslubu ve nezaket kurallarına dikkatsiz davrandığı gerekçesiyle eleştirmiştir. Büyük Birlik Partisi lideri Muhsin Yazıcıoğlu, Başbakan Erdoğan'a destek vererek, Erdoğan'ın tavrını uygun bulduğunu ifade etmiştir (Milliyet, 2009, 31 Ocak).

Erdoğan'ın İsrail'in Gazze saldırısını Davos'ta kamuoyu önünde kınaması Türk seçkinleri ve Türk medyası tarafından ezilenlerin tarafını tutmaktan korkmadığı için "cesur", "takdire şayan" ve "onurlu" bir harekette bulunduğu dair övülmüştür (Demirtaş-Bagdonas, 2013: 115). Nitekim Milliyet, Vatan, Hürriyet ve Sabah gazeteleri olayı Erdoğan'ın paneli terk etmesi odaklı manşetlerine alırken, Yeni Şafak Gazetesi yaşanan hadiseyi "Tarihi Tokat" ifadesiyle manşetine taşımıştır. Ayrıca Başbakan Erdoğan'ı, Davos dönüşünde Atatürk Havalimanı'nda karşılayan partililer ve destekçileri onu "sessiz yığınların sesi, kimsesizlerin kimsesi" gibi ifadeler kullanmışlardır (Erdoğan, 2013: 44). Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) Başkanı Rifat Hisarcıklıoğlu, Davos'ta meydana gelen hadise ile ilgili Başbakan Erdoğan'ın gösterdiği tavrın toplumun hislerine tercüman olduğunu ifade ederken, Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu (KESK) Genel Başkanı Sami Evren ise Erdoğan'ın tavrının göstermelik olduğunu ve İsrail'i kapsayan somut adımlar atılması gerektiğini belirtmiştir (Cumhuriyet, 2009, 30 Ocak). Başbakan Erdoğan'ın Davos'ta Peres'e yönelik sert eleştirisinin bir yansıması olarak, artık ibrenin Filistin tarafına doğru kaydığını söylemek de mümkündür (Sever ve Gök, 2016: 15).

Davos Krizi'nden sonra yapılan anketlerde Ak Parti seçmenleri Erdoğan'ın Davos'taki "one minute" çıkışını çok büyük bir oranda desteklerken, yapılan çıkışın tamamen olumsuz olduğunu düşünen sadece 3%'lük bir kesim bulunmaktadır. CHP seçmen tabanında ise Erdoğan'ın "one minute" çıkışını tamamen ve kısmen olumsuz bulanlar 65%'lik bir kesime tekabül etmektedir (Erdoğan, 2013: 58). Yapılan anketler ile kamuoyunun görüşündeki farklılaşmanın asıl itibarıyla parti/siyasi tabanlı ya da kimlik tabanlı olabileceği düşünülebilir.

Erdoğan'ın (2013: 61-62) tespitlerine göre; Başbakan Erdoğan'ın "one minute" çıkışının kamuoyundaki yansımada siyasi tercihlerin öne çıktığı görülmektedir. Ak Parti seçmenleri Başbakan'ın çıkışını yüksek oranda desteklerken, CHP ve MHP seçmenlerinin kısmen daha az desteklediği ama asıl düşüncenin İsrail ile ilişkilerin kötüye gidebileceği algısının/kaygısının etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Başbakan Erdoğan'ın Davos'taki "one minute" çıkışının yaklaşmakta olan yerel seçimler öncesinde olmuş olması muhalefetin en çok eleştirdiği noktalardan biri olmuştur fakat 29 Mart 2009'da gerçekleşen yerel seçimlerde Ak Parti bir önceki seçime göre yaklaşık 4% oy kaybettiği görülmektedir.

3.3. 2010 Alçak Koltuk Krizi ve Türkiye-İsrail İlişkileri

Dökme Kurşun Operasyonu ile başlayan gerilimli siyaset, Davos'taki "one minute" kriziyle daha da derinleşirken tüm bunlara ilave olarak, İsraili askerleri Türk televizyon dizilerinde "çocuk katili" olarak gösterilmesinden dolayı kriz daha da büyümüştür (Boran, 2020: 36).

Ayrılık ve Kurtlar Vadisi dizilerindeki İsrail aleyhi sahnelerin açıklamaları için Türkiye Tel Aviv Büyükelçisi Oğuz Çelikkol İsraili yetkililerce Bakanlığa çağırılmıştır. İsraili yetkililerin Büyükelçi Çelikkol ile görüşmesinde, büyükelçiyi kendi oturdukları koltuktan daha aşağıda olan bir koltuğa oturtmaları, görüşme masasında sadece İsrail bayrağının bulunması ve bunların hepsinin basın önünde yapılması Türkiye tarafından diplomatik nezaketsizlik olarak yorumlanmıştır (Boran, 2020: 36). Görüşmenin hemen öncesinde basın mensupları müzakerenin yapılacağı odaya davet edilmiş ve kameralar önünde İsraili yetkililer İbranice olarak, kendilerinin yüksek bir koltukta otururken Türk büyükelçisinin alçak bir koltukta oturduğunu ve görüşme yapılan masada sadece İsrail bayrağının yer aldığını ve kendilerinin gülümsemediğine de basın mensuplarının dikkat kesilmesini istemişlerdir (Sarıaslan, 2019: 1076). Aslında bu olayın arka planında yatan nedenin, Erdoğan'ın Davos'taki "one minute" çıkışıyla Şimon Peres'e verdiği tepkinin psikolojik bir yansıması olarak yorumlanabilir. Yaşanan "Alçak Koltuk" hadisesi İsrail'deki koalisyon hükümetlerinin bazı kesimleri tarafından, yapılan davranışın "gereksiz" olduğu şeklinde eleştiriler yöneltilmiştir (Boran, 2020: 36).

Alçak Koltuk Krizi'nin ardından Davutoğlu'nun değerlendirmesi önem arz etmektedir. Davutoğlu yaşanan krizin bir nezaket kuralından yoksun gerçekleştiğini ifade etmiştir (Gürpınar, 2017: 244). Bir başka tepki de Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'den gelmiştir. Gül, "ya özür dilersiniz ya da büyükelçimizi çekeriz" açıklamasında bulunmuştur (Cohen ve Freilich, 2014: 4). Ayrıca muhalefet kanadından da konuyla ilgili tepkiler gelmiştir.

MHP Milletvekili Deniz Bölükbaşı, alçak koltuk krizini değerlendirirken, olayda büyükelçinin bir hatasının olmadığını aksine bir hata ve mahcubiyet olmadığını, bu olayın bütünüyle İsraililerin nezaketsizliği olarak yorumlamıştır. Ayrıca Bölükbaşı, hükümetin yeteri kadar tepki göstermediğini belirterek İsrail ile olan ilişkilerin askıya alınmasını önermiştir (Milliyet, 2010, 13 Ocak). CHP Genel Başkan Yardımcı Onur Öymen yaşanan hadisede İsraili yetkililerin nezaketsiz davrandıklarını, bu durumun Türkiye açısından kabul edilemez olduğunu, kınadıklarını ve hatta bu muamele üzerine İsrail'in özür dilemesi gerektiğini belirtmiştir (Habertürk, 2010, 13 Ocak). İsrail gelen tepkilerden dolayı krizin üzerinden bir gün dahi geçmeden resmi özür beyanının bulunduğu mektubu Tel-Aviv'de bulunan büyükelçiliğe sunmuştur (Eminoğlu, 2016: 98). Türkiye olayı kasıtlı bir hakaret olarak görmüştür. İsrail'in Savunma Bakanı Ehud Barak, gerilimi azaltmak için Türkiye'yi ziyaret etmek istemiş ancak Ak Parti liderleri onunla görüşmeyi reddetmiştir (Cohen ve Freilich, 2014: 4).

3.4. Mavi Marmara Krizi ve Türkiye-İsrail İlişkilerinde Kopma

31 Mayıs 2010 günü Gazze'ye insani yardım taşıyan bir organizasyonda yer alan Mavi Marmara gemisi ile toplam üç gemiye İsrail deniz komandoları tarafından bir baskın gerçekleştirilmiştir. Bu baskında İsraili askerlere karşı kendini savunmaya kalkan aktivistler İsraili askerler tarafından vurularak 9 kişinin ölümüne, 50'den fazla kişinin de yaralanmasına sebep olmuştur (SDE Analiz, 2011: 18). Mavi Marmara Krizi, Türkiye ile İsrail arasındaki diplomatik ilişkilerin tamamen kopma noktasına geldiğini göstermiştir. İsraili askerlerin böyle bir eylemde bulunması hem Türkiye'de hem de uluslararası camiada büyük yankı uyandırmıştır. Olayın hemen ardından Türkiye, İsrail ile olan diplomatik seviyeyi düşürerek 1980 yılındaki statüye geri dönmüştür (Boran, 2020: 36).

Mavi Marmara hadisesinde İsraili askerler tarafından dokuz Türk vatandaşının öldürülmesine Türk hükümetinin sessiz kalması mümkün olmayacaktı (Uzer, 2011: 150). Bu nedenle de olayın hemen ardından Dışişleri Bakanı Davutoğlu, New York'a gelerek Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin toplanması yönünde çağrıda bulunmuştur. Türkiye'nin talebi üzerine toplanan Konsey, İsrail'i gerçekleştirdiği eylemden dolayı kınadığını belirten bir bildiri yayınlamıştır. Başbakan Erdoğan da ivedi şekilde parti grubunu toplayarak İsrail'in saldırısının uluslararası "hukuka aykırı ve ahlak kurallarına uymadığını" belirten ifadeler kullanarak İsrail'i hedef almıştır (SDE Analiz, 2011: 18). Ek olarak, İsrail'in bu olay ile bölgede bir barış istemediğini gösterdiğini iddia etmiştir (Gürpınar, 2017: 246).

Muhalefet içerisinde de sesler yükselmeye başlamıştır. CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, Mavi Marmara hadisesinin yaşanmasından dolayı hükümeti sorumlu

tutmaktadır (Gürpınar, 2017: 247). Dahası Kılıçdaroğlu, Ak Parti'nin İsrail politikasının duvara çarptığını ve Ak Parti'yi dış politikayı iç siyasete alet etmekle suçlamaktadır. Başbakan Erdoğan'ın Davos çıkışına da atıf yapan Kılıçdaroğlu, Erdoğan'ın kameralar önünde esip gürlendiğini söylerken, Mavi Marmara hadisesiyle hükümetin kendi saygısını koruyamadığını da iddia etmektedir (NTV, 2010, 8 Haziran). Hatta Kılıçdaroğlu olayın üzerinden üç sene geçtikten sonra katıldığı Brookings Enstitüsü'nde "CHP'nin Türkiye Vizyonu" başlıklı konferansta; eğer Mavi Marmara hadisesinin yaşandığı dönemde CHP iktidarda olmuş olabilseydi, Mavi Marmara olayının yaşanmasının imkanının olmadığı yönünde bir açıklama da yapmıştır (Yenişafak, 2013, 3 Aralık). Mavi Marmara olayının ertesi günü TBMM Genel Kurulu'nda CHP grubu adına konuşan Onur Öymen, İsrail'in gerçekleştirdiği saldırıyı kınadıklarını ve lanetlediklerini ifade ederken, İsrail'in hem uluslararası hukuku hem de insani ve etik ölçüleri hiçe sayarak ihlal ettiğini belirtmiştir. Ayrıca Öymen, ABD'nin İsrail'in saldırısını kınamadığını sadece üzüntü duyduğunu iletmekle yetindiğini bildirmiştir. Ayrıca Öymen, niyetinin her ne kadar iyi de olsa, gerçekleştirilmek istenen girişimin başarısız olduğunu ve Türkiye ile İsrail arasındaki ikili ilişkilere çok ciddi zarar verdiğini belirtmiştir. Olaydan iki gün öncesinden beri bu gemilere karşı İsrail tarafından güç kullanılacağına söylendiğini belirten Öymen, eğer ki askeri bir müdahale olacağına dair bir bilgi alındıysa hükümetin buna neden önlem almadığı konusunda halkı aydınlatması gerektiğini ifade ederek, Ak Parti hükümetine yüklenmiştir (TBMM, 2010, 1 Haziran).

MHP Grup Başkanvekili Mehmet Şandır ise İsrail'in Mavi Marmara saldırısını değerlendirirken cumhuriyet tarihinde Türkiye'nin ilk kez bu kadar ağır bir saldırıya uğradığını ifade etmiştir. İsrail'in saldırısını "devlet terörü" olarak tanımlayan Şandır, hükümeti de saldırıya ilişkin yeteri kadar açıklama yapmamak ile suçlamıştır. Ayrıca İsrail'in saldırısının geçiştirilemez bir olay olduğu ve bu meselenin sadece hükümetin değil hükümetin sorumluluğunda Türk milletinin meselesi olduğunu ifade etmiştir (TBMM, 2010, 1 Haziran).

Mavi Marmara hadisesi sonrasında Türk Musevi Cemaati yaptığı yazılı açıklamada, yaşanan olaylardan dolayı üzüntü duyduklarını ve İsrail'in bu girişimi durdurmasından taraf olduklarını belirtmişlerdir (Türk Yahudileri, 2010, 31 Mayıs).

Muhafazakar yapıdaki sivil toplum kuruluşlarından biri olan İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı (İHH), Mavi Marmara krizinin yaşanmasındaki en önemli aktörlerden biri olarak Türkiye-İsrail ilişkisinin geleceğini şekillendirmiştir (Balcı, 2013: 298-299). Uzer'e (2011: 157) göre, Mavi Marmara krizini ne Türkiye ne de İsrail doğru yönetememiştir. İHH ülkesinin ulusal çıkarını ilgilendirmeyen bir hususta İsrail ile Türkiye arasındaki ilişkileri

sabote etmiştir. Nitekim İsrail, yardım filosunu Ak Parti'nin İsrail'in imajını daha da kötüleştirme ve güvenlik çıkarlarını baltalamaya yönelik bir girişimi olarak görmüştür. İsrail, filonun gönderilmesinin arkasındaki asıl niyetin bu olduğunu düşünmüştür (Cohen ve Freilich, 2014: 4). Zürcher'e (2020: 403) göre, "Bu deniz seferi Erdoğan'ın kendi planı değildi-çok daha radikal olan İslamcı çevrelerde tasarlanmıştı- ama Türkiye'de duyulan öfke o kadar büyüktü ki, Erdoğan bu öfkenin sözcüsü olmuştu". Olay sonrasında ise İsraili yetkililer Türkiye'yi eleştirmekten kaçınırken, Türkiye tarafında ise oldukça sert eleştiriler devam etmiştir (Cohen ve Freilich, 2014: 10).

Mavi Marmara hadisesinden sonra İsrail-Türkiye ilişkileri, karşılıklı güvensizlik ve düşmanlığa neden olacak şekilde zarar görmüştür. Hatta Dışişleri Bakanı Davutoğlu, Mavi Marmara olayını "11 Eylül'ümüz" olarak adlandırmıştır (Sever ve Gök, 2016: 15). Ayrıca Davutoğlu, Türkiye ile İsrail ilişkilerinin tekrar normalleşebilmesi için dört şart öne sürmüştür. Bunlar: İsrail'in Mavi Marmara saldırısından dolayı özür dilemesi, saldırıda hayatını kaybeden vatandaşların ailelerine tazminat ödenmesi, Mavi Marmara saldırısı araştırarak bir komisyon kurulması ve bu komisyonun yetkilerini İsrail'in kabul etmesi ve son olarak da Gazze şeridine uygulanan ablukanın kaldırılmasıdır (Boran, 2020: 36; Cohen ve Freilich, 2014: 1).

Bu taleplerinden sonra Türkiye, İsrail büyükelçisini sınır dışı etmiş, askeri işbirliğini dondurmuş, İsrail'in uluslararası forumlara katılımını durdurmaya çalışmıştır (Cohen ve Freilich, 2014: 4). Hatta El Cezire televizyonuyla gerçekleştirdiği röportajda Başbakan Erdoğan, Mavi Marmara hadisesinin uluslararası hukuk kuralına aykırı gerçekleştirilmiş bir eylem olduğunu ve esasında bu hadisenin bir savaş nedeni (casus belli) sayılabileceğini fakat Türkiye'nin bu olayı büyük bir sabırla karşıladığını ifade etmiştir (CNN Türk, 2011, 11 Eylül). Fakat muhalefet partileri, Türkiye'nin İsrail'e karşı sürdürdüğü sert tutumu gerçekçi bulmadığını ve bu tutumun samimiyetten yoksun olduğunu söylemlerinde yer vermişlerdir (Gürpınar, 2017: 251).

İsrail'e göre, Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerin normalleşmesi Tel-Aviv'in olduğu kadar Ankara'nın da yararına olduğunu yönündedir. Türkiye'nin Batı gözündeki radikal İslam yanlısı algısını yok etmek ve imajını yeniden tesis etmek adına sürecin normalleşmesi gerekmektedir. Ayrıca ilişkilerin normalleşmesi ekonomik ve güvenlik anlamında bölgesel işbirliğinin sağlanması açısından da gerekli görülmektedir (Hasanov, 2014: 1-2). Fakat Türkiye'nin, İsrail ile ilişkilerini normalleştirebilmesi için sunduğu şartlar ve konu hakkında atılacak adımlar Arap Baharı'nın ortaya çıkması hasebiyle ikinci plana atılmıştır (SDE Analiz, 2011: 19-20).

İsrail'in karar vericilerinin büyük bir çoğunluğunun askeri gelenekten gelmeleri ve diğer kesimin ise dini anlamda radikal görüşlere sahip olmaları, Mavi Marmara krizi başında takındıkları tutumda dikkat çeken bir etken yaratmıştır (Gürpınar, 2017: 248). Fakat İsrail basınında yer alan haberlerde, İsrail ile Türkiye'nin ikili ilişkilerinin zarar görmemesi gerektiği ve bu ilişkilerin düzeltilmesi gerektiğine yönelik yazıların yer aldığını söylemek mümkündür (Gürpınar, 2017: 249). Bu noktada Gürpınar'ın (2017: 251-252) tespiti oldukça önemlidir. Aslında, Türkiye ile İsrail yönetimlerinin bu olay nezdinde dış politika yapım sürecinde kamuoyundan bağımsız bir hareket alanı/kendi görüşlerini uyguladığı bir fırsat oluşturduğu söylenebilir.

Bu hadise esnasında ABD yönetimi açık bir dille Türkiye'yi eleştirmemiş olmasına rağmen ABD'de Türkiye karşıtı blogun güçlendiği ve Ortadoğu'da Türkiye'nin ABD'nin çıkarlarıyla ne denli uyduğu noktasında tartışmalar başlamıştır. Türk hükümeti ise ABD'nin İsrail'e karşı net tavır alamamasını eleştirmiş ve ABD'nin zımnen sessiz kalarak İsrail'in gerçekleştirdiği eylemin sorumlusu olduğunu iddia etmiştir (Balcı, 2013: 292-293). Doğal olarak Türkiye'nin İsrail ile ilişkilerinde kopuş yaşaması sadece ikili ilişkileri değil aynı zamanda ABD ile olan ilişkilerini de zedelemiştir. Hatta Türkiye ABD'de oldukça etkili olan İsrail lobisinin desteğini de kaybetmiştir (Zürcher, 2020: 403).

Mavi Marmara Krizi'nin belkide en önemli hususu, İsrail'in ilk kez Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarını öldürmesidir (Eminoğlu, 2016: 99). Bu yüzden de bu hadisesinin zihinlerde kolay kolay unutulamayacak kadar etkili bir iz bıraktığı söylenebilir (Boran, 2020: 30). Her ne olursa olsun Türkiye'nin Filistin'e olan ilgisinden dolayı -Mavi Marmara olayı yaşanmasına rağmen- İsrail ile ilişkileri tamamen sona erdirecek kadar ileri gitmediğini unutmamak gerekmektedir (Sever ve Gök, 2016: 23).

Genel bir perspektiften bakılacak olunursa; Mavi Marmara krizi sonrasında olayın ana karakteri konumunda bulunan İHH ile Ak Parti'nin İsrail'in gerçekleştirdiği eyleme sert ifadelerle ilişkilerde var olan gerginliği tırmandırdığı görülürken, ana muhalefet partisi CHP ve MHP, yaşanan krizden dolayı hükümeti sorumlu tutmaktadır (Gürpınar, 2017: 248).

3.5. Palmer Raporu ve Türkiye'nin Reddi

Mavi Marmara olayının ardından iki ay geçtikten sonra BM Genel Sekreteri Ban-ki Moon, Mavi Marmara hadisesinin uluslararası hukuk açısından araştırılması için bir komisyon kurdurmuştur. Komisyonun başkanlığına Sir Geoffrey Palmer isimli Yeni Zelanda'nın eski Başbakanı getirilmiştir (SDE Analiz, 2011:19).

İsrail'in Mavi Marmara saldırısından sonra Birleşmiş Milletler (BM) bünyesinde kurulan Palmer Komisyonu, yaşanan hadiseyi incelemiş ve komisyon raporun açıklamasını üç defa

ertelemiştir. Fakat bu süre zarfında Türk yetkililer kararı öğrenmeden hemen önce rapor sonucunun 1 Eylül 2011'de Yahudi lobisine yakınlığı ile bilinen New York Times gazetesi tarafından haber yapılması büyük şaşkınlık yaratmıştır. Hatta Dışişleri Bakanı Davutoğlu bu durumu "ciddiyetsiz bir tutum" olarak değerlendirmiştir (Boran, 2020: 37; Çakmak, 2011). Ayrıca Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, Palmer raporunun siyasi nedenler doğrultusunda neticelendirildiğini söylemiştir. Davutoğlu Türkiye ile İsrail arasında gelinen durumdan İsrail'in politikalarını sorumlu tutmuştur (BBC, 2011, 2 Eylül).

Palmer Raporu aslında üç noktaya vurgu yapmaktadır. İlk olarak, İsrail askerlerinin Mavi Marmara gemisine yönelik eyleminin aşırı ve gereksiz olduğu ancak İsrail'in bu düşünceden uzak olduğu ve bunu başaramadığı yer almaktadır. İkinci olarak, Mavi Marmara baskınında hayatını kaybeden vatandaşlara İsrail'in tazminat ödemesinin gerektiğinden bahsedilmiştir. Son olarak da yaşanan hadise neticesinde İsrail'in Türkiye'ye pişmanlık açıklaması yapmasının yerinde olacağı ifade edilmiştir (Çakmak, 2011; Sever ve Gök, 2016: 21). Yine rapora göre, İsrail'in Gazze'ye uyguladığı abluka, uluslararası hukuk bakımında meşru görülmüştür. Bir diğer konu ise, Gazze'ye uygulanan deniz ablukasının BM Antlaşması 51. madde bağlamında bir "meşru müdafaa teşkil ettiği" ve bu çerçevede de İsraili askerlerin gerçekleştirdiği eylemin aslında "meşru müdafaa kapsamında değerlendirilmesi" gerektiği belirtilmiştir (Aksar, 2012: 24). Bu açıdan Palmer Raporu'nun, Mavi Marmara gemisine yönelik saldırısının hukuki boyutunu meşrulaştırıcı bir dayanak noktası olduğu söylenebilir.

Raporun bir diğer önemli noktası ise, bu rapor Türkiye'nin Mavi Marmara olayındaki resmi pozisyonunu dünya kamuoyuna açıklayabilme potansiyeli taşımaktaydı fakat rapor neticesinde Türkiye bu durumu açıkça kaybetmiştir. Dahası, Mavi Marmara baskınında hayatını kaybedenlerin ailelerine tazminat ödemeyi İsrail zaten rapordan önce kabul etmiştir. Ayrıca Türkiye'nin belki de en önemli taleplerinden biri olan "özür" konusu raporda "pişmanlık, üzüntü" gibi ifadelerle yumuşatılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla rapor bir bütün olarak ele alındığında Türkiye'nin taleplerinin tamamen aksini içerdiğini söylemek mümkündür (Çakmak, 2011).

Palmer Raporu, hukuki bir metin olmaktan çok, siyasi nitelikli ve İsrail ile Türkiye arasındaki ilişkilerin diplomatik yollardan nasıl normalleşebileceğini yansıtan temennilerin yer aldığı bir metin olduğu söylenebilir (Aksar, 2012: 37). Ayrıca bu rapor, Türkiye'nin tezlerini dışladığı ve adeta İsrail ile beraber hazırlanmış bir rapor görüntüsü de vermiştir (Gürpınar, 2017: 245). Bunun üzerine Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, Palmer Raporu'nu Türkiye'nin tanımadığını ifade etmiştir (SDE Analiz, 2011: 20). Başbakan Erdoğan hazırlanan Palmer Raporu'nun

Türkiye açısından büyük bir hayal kırıklığına sebep olduğunu ifade ederken, raporun BM'nin tarafsızlığına ve güvenilirliğine gölge düşürdüğünü belirtmiştir (TRT Haber, 2011, 23 Eylül). Muhalefet kanadından da konu hakkında eleştiriler yükselmiştir. MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli Palmer Raporu'nun henüz rapor resmi olarak yayınlanmadan evvel ABD'deki bir gazeteye sızdırılmasını; BM'nin yapısının, güvenilirlik seviyesinin ve ciddiyetinin sorgulanmasını beraberinde getireceği şeklinde yorumlamıştır. Ayrıca açıklanan raporda İsrail'in hunharca gerçekleştirdiği saldırı aklanmaya ve bu saldırıya bir haklı gerekçe yaratılmaya da çalışılmıştır (Gürpınar, 2017:247). CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, Palmer Raporu'nu "gerçekten bir talihsizlik" şeklinde yorumlamıştır. Raporun İsrail'e Gazze ablukası konusunda meşru bir zemin kazandırdığını, bunun Türkiye'nin aleyhine olduğunu ve bu tablonun Türk dış politikası açısından "hüzün verici" olduğunu ifade etmiştir (Haber7, 2011, 4 Eylül). Kılıçdaroğlu, Cumhurbaşkanının ve hükümetin bu raporu tanımamasını da "Bu nasıl olabiliyor, orada Türkiye'nin imzası yok mudur?" şeklinde soru yönelterek eleştiride bulunmuştur (Yeniçağ, 2011, 7 Eylül).

Türkiye'nin Palmer Raporu'nu reddetmiş olması, İsrail ile olan ikili ilişkilerini düzeltme çabalarının başarısızlık nedeni olmuştur (Cohen ve Freilich, 2014: 9). Palmer Raporu'nun ardından Türkiye, beklenildiği gibi İsrail'e yönelik tutumunu daha da sertleştirmiştir (Eminoğlu, 2016: 100). İsrail'i Mavi Marmara saldırısında aşırı kuvvet kullanmakla suçlayan ancak İsrail'in Gazze'ye yönelik ablukasını meşrulaştıran raporun sızdırılmasının ardından Türkiye, İsrail büyükelçisini sınır dışı etmiş ve diplomatik ilişkileri geriletmiştir (Balcı ve Kardaş, 2012: 99). Türkiye İsrail'e dönük bir yaptırım planı açıklarken, diplomatik seviye ilişkilerini en alt seviyeye yani ikinci katipliğe indirmiştir (SDE Analiz, 2011: 3). CHP lideri Kılıçdaroğlu, bu yaptırımların kamuoyunu oyalamaktan ve kandırmaktan başka bir anlamı olmadığını iddia etmektedir (Yeniçağ, 2011, 7 Eylül). Yaptırım kararlarının üzerine İsrail, Ak Parti hükümetinin Türkiye'yi stratejik müttefiki İsrail yerine Hamas, Hizbullah ve İran gibi ülkelerle aynı hizaya getirdiğini iddia etmiştir (Balcı ve Kardaş, 2012: 99).

3.6. İsrail'in Türkiye'den Özrü ve Türkiye-İsrail İlişkilerinde Yeni Umut

Mavi Marmara saldırısının üzerinden üç yıl geçtikten sonra, 22 Mart 2013 tarihinde İsrail Başbakanı Benyamin Netanyahu, Türk mevkidaşı Erdoğan'ı arayarak, Mavi Marmara'da yaşananlardan dolayı özür dileyerek ilişkilerin normalleşmesi yolunda ilk adım atıldığı görülmektedir (Hasanov, 2014: 1). Nitekim İsrail'in 2010'daki Mavi Marmara saldırısı sonrasında kopma noktasına gelen ilişkileri normalleştirme ve onarma çabaları sonuç vermeye başlamıştır (Sönmez, 2016: 5).

İsrail ile Türkiye'nin diplomatik olarak derinleşmiş olan krizin farkında olan ABD Başkanı Barack Obama, 2013 yılında arabuluculuk rolü üstlenerek Türkiye ile İsrail'in aralarındaki tazminat ve özür konularını aşılmasına yardımcı olmuştur. İsrail, Mavi Marmara hadisesinden dolayı özrünü 22 Mart 2013'te dilemiş ve tazminat konusunu da Haziran 2016'da halletmiştir (Boran, 2020: 37). Görüldüğü üzere, İsrail'in Mart 2013'teki özrü değerlendirildiğinde; ABD'nin etkin diplomasisi ve Suriye'deki iç savaşın önemli bir etken olduğu söylenebilir (Eminoğlu, 2016: 100-101).

İsrail'in, Türkiye'nin 2013 baharına kadar Mavi Marmara hadisesinden dolayı özür dileme talebine direnmesinin üç temel nedeni var: İlki, Türkiye'nin Ortadoğu devletleriyle gelişen ilişkileriyle ilgili duyulan endişe, ikinci olarak Türkiye'nin gerçekten yakınlaşmayla ilgilenmediği algısı ve son olarak da İsrail siyaseti denilebilir (Cohen ve Freilich, 2014: 8-9).

Ak Parti, İsrail'den gelen özür üzerine bunu bir zafer olarak göstermeye başlamıştır. Fakat muhalefet Ak Parti ile aynı fikirde olmamakla birlikte, İsrail'in özür dilemesinin ana sebebinin Obama'nın diplomatik zaferine bağlamıştır (Özcan, 2018: 29).

CHP Genel Başkan Yardımcısı Gürsel Tekin, Mavi Marmara hadisesinde Davutoğlu'nun ve Erdoğan'ın Türkiye'ye bir özür borcu olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca üç senedir dilenmeyen özrünün ABD Başkanı'nın ziyareti sırasında gerçekleşmesinin oldukça manidar olduğunu ve ilerleyen süreçlerde bölgesel sorunlarda Türkiye'nin ortak olarak yer almamasını temenni etmiştir. CHP Grup Başkanvekili Muharrem İnce ise İsrail'in özür dilemesinin zamanlamasına dikkat çekerek, özür karşısında İsrail'in ne gibi beklentisi olduğunun sorgulanmasının gerektiğini ifade etmiştir (Star, 2013, 25 Mart). CHP Genel Başkan Yardımcısı ve Parti Sözcüsü Haluk Koç, İsrail'in özür dilemesini değerlendirirken hükümetin tavrını "Bir üçüncü dünya ülkesi gibi buradan bir kahramanlık üretmeye çalışan bir iktidar yaklaşımına" benzetmiştir (Milliyet, 2013, 27 Mart). CHP Genel Başkanı Kılıçdaroğlu ise özür konusunda, Davos sonrasındaki süreci referans göstererek ilk özür dileyenin Erdoğan olduğunu ifade etmiştir (Haber7, 2013, 28 Mart).

MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli, İsrail'in özür dilemesini Obama'dan gelen talimat ve Ortadoğu bölgesindeki siyasal hesaplardan kaynaklı gerçekleştirdiğini ifade ederken, özür dileme olayının Erdoğan tarafından iç siyasette malzeme olarak kullanılmasını istismarcılık olarak değerlendirmiştir. Bahçeli'ye göre İsrail'in özür dilemesi hususu, Arap coğrafyasında meydana gelen hareketlenmeden dolayı İsrail'in güvenliğinin garantiye alınması için harcanmış bir çaba olarak görülebilir. Ayrıca bu özür meselesinin Obama'nın Ortadoğu ziyaretleri esnasına denk gelmesi tesadüfi bir süreç olmamakla birlikte, bu durum İsrail açısından verilmiş bir taviz olarak değerlendirilmemelidir (MHP, 2013, 26 Mart).

Obama'nın diplomatik çalışmaları sonrasında İsrail ile Türkiye anlaşmaya varmıştır. Erdoğan anlaşmayı bir Türk zaferi olarak sunmuş olsa da Cohen ve Freilich'e (2014: 10) göre, her iki taraf da önemli tavizler vermiştir. Erdoğan ve Netanyahu görüşmesinin ardından İsrail Başbakanlığından yapılan açıklamada, Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerin tekrardan normalleştirilmesi, büyükelçilerin geri görevlendirilmesi ve İsrail askerlerine yönelik açılmış olan adli davaların iptali konusunda anlaşıldığı belirtilmiştir. Ayrıca İsrail dokuz Türk vatandaşın ailelerine tazminat ödemeyi kabul etmiştir. Netanyahu, "can kaybına yol açan her hata nedeniyle Türk halkından özür dilediğini" belirtmiştir (BBC, 2013, 22 Mart).

Mavi Marmara olayından sonra ikili ilişkilerdeki kopma noktası altı yıl sonra aşılmış ve 2016'da altı yıllık "soğuk savaş" sona ermiş ve Türkiye ile İsrail arasında yeni diyaloglar ve işbirliği alanları açılmıştır (Almog ve Sever, 2017: 609). 2016 yılında İsrail ile yapılan anlaşma doğrultusunda; İsrail Mavi Marmara hadisesinde ölen vatandaşların ailelerine 20 milyon dolar tazminat ödemeyi kabul etmiştir. Ayrıca Türkiye, Filistin'e Aşdod Limanı üzerinden insani yardım ulaştırabilecektir. (TBMM, 2016).

4. SONUÇ

1949 yılında resmen başlayan ikili ilişkiler üç çeyrek asrı tamamlamak üzeredir. Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkiler dönemsel bazda ele alındığında en kritik ve sıkıntılı dönemlerin aslında günümüz yılları olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü 1990'lı yıllara kadar Türkiye'nin İsrail özelinde ilgilendiği konu Filistin meselesi ve Arap-İsrail Savaşı olmuştur. Özellikle 1952'de Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'ne (NATO) dahil olan Türkiye, kuruluş yıllarındaki felsefesini diri tutarak Batıcılık ideolojisi ön planda bulundurmayı yeğlemiştir. Bu doğrultuda da komşu Ortadoğu coğrafyası ile çok fazla temas halinde olmamıştır. Türkiye gibi Batı ideolojisini ve demokrasi rejimini benimseyen İsrail'in de Ortadoğu coğrafyasından hem etnik hem de dini anlamda tehdit algıladığı bilinmektedir. Hem Türkiye'nin hem de İsrail'in ideolojik bakımdan birbirlerine yakın olması ikili ilişki kurmalarını kolaylaştırmıştır. Özellikle Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından Türkiye, birincil manada ulusal güvenlik tehditlerinin Ortadoğu'dan kaynaklandığını görmüş ve bu anlayış, İsrail ile stratejik görüşlerde bir yakınlaşma yaratmıştır. Türk ordusunun İsrail ile güçlü bir ilişki tasvir etmesi temel amaçlarının merkezinde yer almıştır. Özellikle 1990'lı yıllarda Türkiye-İsrail ilişkilerinin askeri ve güvenlik temelli kurulmuş olması, TSK'nın sivil hükümete göre ikili ilişkilerde daha etkin olmasından kaynaklanmaktadır.

2002 yılında Ak Parti'nin iktidara gelmesinin ardından, 1990'lardaki güvenlik temelli ikili ilişkiler 2000'li yılların ortalarından itibaren sekteye uğramıştır. Türkiye'nin dış politikada yeni bir stratejik vizyon belirlemesi İsrail ile yakın ilişki kurmayı mümkün hale getiren

faktörlerin ortadan kalkmasına vesile olmuştur. Özellikle Ak Parti hükümetinin 2000'li yılların ortalarından itibaren İsrail'e karşı sert söylemleri ve Filistin meselesini sahiplenmeleri, İsrail ile yaşanabilecek krizlerin habercisi olmuştur. Dahası, Ak Parti'nin İsrail aleyhine eleştirisi Arap ülkeleriyle Türkiye'nin bağlarını güçlendirmede önemli bir etmen halini almıştır.

2006 yılında Halid Meşal'ın Türkiye'yi ziyaret etmesi İsrail açısından büyük tepki toplayan bir olay olmuştur. Bu yüzden bu tarihi son dönem krizlerinin ana tarihi olarak ele almak mümkündür. Bu tarihten itibaren gelişen olaylar beraberinde siyasi krizleri de peyderpey getirmiştir. Özellikle İsrail Başbakanı Olmert'in Türkiye ziyaretinden beş gün sonra Gazze'de Dökme Kurşun Harekatı başlatılması ve çok sayıda sivilin zarar görmesi Türkiye'de tepkilere neden olmuştur. Özellikle iktidar partisi olmak üzere muhalefet partileri ve kamuoyu da konuya sessiz kalmamıştır. Muhalefet partilerinin konu hakkında ortak düşüncesi, operasyonun İsrail Başbakanı'nın Türkiye ziyaretinin hemen ardından gerçekleşmiş olmasının Türkiye'nin imajını sarsmaya yönelik bir hareket olarak yorumlanmıştır.

Dökme Kurşun Harekatı'nın etkisi geçmeden, Davos'ta gerçekleşen zirvede Erdoğan'ın İsrail Cumhurbaşkanı'na sert çıkışı dünya gündeminde yerini almıştır. Genel olarak bakıldığında ülke dışında da ülke içerisinde de Erdoğan'ın gösterdiği tepkiye destek oldukça fazla olmuştur. Bu noktada muhalefet Erdoğan'ın Davos çıkışını yerinde ve olması gerektiği gibi görürken, bazen de Erdoğan'ın diplomatik üslubunu eleştirmiştir. Aslında muhalefet partilerinin en büyük korkusu da Erdoğan'ın bu çıkışını iç siyaset malzemesi yaparak, yaklaşan yerel seçimlerde büyük başarı elde etmesi yönündeydi. Bu konuda muhalefet partileri iktidara sık sık uyarılarda bulunmuştur. Fakat Mart 2009'da gerçekleşen seçimler sonucunda Ak Parti yaklaşık %4 oy kaybederek Erdoğan'ın yapmak istediği ya da muhalefetin yapacağını iddia ettiği kamuoyunu etkileyerek oy kazanma stratejisi başarısız olmuştur. Kamuoyunda ise hem ulusal basın hem ticaret odaları hem de Sivil Toplum Kuruluşları (STK) Erdoğan'ın Davos çıkışını bir kahramanlık olarak görürken, İsrail'e karşı da koyu bir muhalif taban oluşmuştur.

Davos krizinin İsrail açısından rövanşı olarak değerlendirilebilecek Alçak Koltuk Krizi, Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkileri kötüye doğru sürükleyen bir olay olarak görülebilir. Yaşanan hadiseden sonra hem iktidar partisi hem de muhalefet partileri İsrail'i yaklaşımından dolayı kınamıştır. Fakat Türkiye'nin İsrail'e karşı yeteri kadar tepki vermediği konusunda da iktidar partisini eleştiren yorumlar da yer almıştır.

Türkiye Cumhuriyet tarihinin belki de en acı olaylarından biri olan 31 Mayıs 2010'daki Mavi Marmara hadisesi, dokuz Türk'ün öldürülmesi ile sonuçlanmıştır. Gazze'ye yardım götüren

filoya İsrail askerlerinin usulsüz saldırıları sonrasında yaşanan hadise Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkileri kopma noktasına getiren en önemli olay olmuştur. Bu olaydan sonra hem iktidar partisi hem muhalefet partileri hem de kamuoyu İsrail aleyhine açıklamalar yapmış ve toplumda büyük bir öfke patlaması yaşanmıştır. Her ne kadar dış dünyaya karşı birlik mesajları verilse de muhalefet partileri Mavi Marmara hadisesinden hükümeti sorumlu tutmuşlardır. Özellikle yaşanan hadisenin bir devlet terörü olduğu yönünde birleşen muhalefet, yardım filosuna/Mavi Marmara'ya olası bir saldırı ihtimalinin önceden bilinip bilinmediği noktasında da hükümeti sıkıştırmaktadır. Muhalefet partileri genel anlamda Ak Parti'nin İsrail politikalarında etkili ve samimi olduğunu düşünmezken, Başbakanın kameralar önünde yaptığı sert eleştirilerin kapalı kapılar ardında gerçekleşmediği iddiasında bulunmaktadır. Ayrıca sivil toplum kuruluşu olarak olayın ana karakteri konumunda bulunan İHH, İsrail ile Türkiye arasındaki ilişkinin geleceğini de kısmen tayin ettiği söylenebilir.

Hadisenin ardından şaibeli bir şekilde hazırlanan Palmer Raporu hem iktidar kanadında hem de muhalefet kanadında kabul görmezken, muhalefetin hükümeti en sert eleştirildiği konulardan biri de rapor konusu olmuştur. Rapor, İsrail'in Gazze ablukasını meşrulaştırmış olması ve özür yerine pişmanlık ibaresine vurgu yapması açısından oldukça eleştirilmiştir. Raporun açıklanmasının ardından muhalefet partileri Ak Parti'nin Türk dış politikasını hüzün verici bir hale getirdiği yönünde sert çıkmışlardır. Özellikle Kılıçdaroğlu'nun, hükümetin ve cumhurbaşkanının bu raporu tanımamasının bir çelişki olduğunu, raporda bizzat kendilerinin görevlendirdiği kişinin Türkiye adına imzası olup olmadığını sorması da tepkinin boyutu açısından önemli gözükmektedir. Raporun tanınmamasının ardından yeni yaptırımların açıklanmasını muhalefet kanadı, inandırıcı bulmamış ve kamuoyunu kandırmaya yönelik bir politika olarak yorumlamıştır.

Mavi Marmara hadisesinin üzerinden üç yıl geçtikten sonra İsrail'den gelen özür oldukça manidardır. Ortadoğu'da başlayan Arap Baharı hareketi hızla yayılırken, ABD'nin de bölgede etkinliğini artırması gerektiği dönemde, o bölgedeki geleneksel iki müttefikinin ilişkilerinin düzelmesi önemli bir nokta olarak görülmüştür. Nitekim Obama'nın diplomatik başarısı ile İsrail Başbakanı, Erdoğan'dan özür dilediğini belirtmiştir. Özür hadisesinin ardından muhalefet partileri konuya oldukça sert tepki göstermiştir. Öncelikle özrün zamanlamasına yönelik ve kimin/niçin diplomatik çabasıyla gerçekleştiği yönünde eleştiriler gelmiştir. Dahası Davos'ta kazanılan siyasi zaferin yerel seçimler öncesinde iç siyasete alet edildiği gibi özür konusunun da iç politikaya alet edilmemesi hususunda muhalefet iktidarı bir kez daha uyarmıştır. Aslında bu noktada MHP lideri Bahçeli'nin tespiti oldukça değerli gözükmektedir. Geleneksel olarak güvenlik tehditleri ile var olan İsrail'in, kendi coğrafyasında artan şiddetin

ulusal güvenliğini tehdit etmesinden dolayı yeniden Türkiye'ye ihtiyaç duyması vesilesiyle özür gündeme gelmiştir. Tam da bu noktada; Türkiye'nin İsrail'e duyduğu ihtiyaç, İsrail'in Türkiye'ye duyduğu ihtiyacından daha az olduğunu söylemek mümkün gözükebilir fakat her iki ülke de bundan sonraki süreçte kamuoyundan gelebilecek irrasyonel tepkilere kulak tıkamalı ve rasyonel seçimler yaparak ikili ilişkilerini peyderpey geliştirmeyi tercih etmelidir. Sonuç olarak bu çalışmadan elde edilen bulguları şu şekilde sıralamak mümkündür. Özellikle Türkiye'nin 2002 sonrasında Ak Parti ile değişen ve çeşitlenen dış politika anlayışı muhalefet partilerini ilk etapta endişelendirmiştir. Türk dış politikasının yönünün değişmesinden endişelenen muhalefet partileri, iktidar partisinin dış politikasındaki değişimlerin İsrail ile krizlere sebep olduğuna inanmaktadır. Muhalefet partilerine göre son dönemdeki krizlerde iktidar partisinin İsrail'e karşı diplomatik anlamda bir yenilgiye uğradığı iddia edilmiştir. Bu durumun da Türkiye'nin imajının sarstığı yönünde düşünceler gelişmiştir. Fakat tüm bunlara rağmen kamuoyu nezdinde, Ak Parti'nin İsrail'e karşı yürüttüğü politik tutumdan/duruştan memnun gözükmektedir. Bu durum, Ak Parti'nin İsrail'e karşı yürütülen politikada her ne kadar muhalefetten tam manasıyla destek alınamasa da halk/kamuoyu nezdinde karşılığını bulmuştur.

KAYNAKÇA**Kitaplar ve Süreli Yayınlar**

- Aksar, Y. (2012), "Birleşmiş Milletler Palmer (Mavi Marmara) Raporu ve Uluslararası Hukuk", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 9, Sayı 33, s. 23-40.
- Almog, O. ve Sever A. (2017), "Hide and seek? Israeli–Turkish Relations and The Baghdad Pact", *Middle Eastern Studies*, Cilt 53, Sayı 4, s. 609-623.
- Balcı, A. (2013), *Türkiye Dış Politikası İlkeler, Aktörler, Uygulamalar*, Etkileşim Yayınları.
- Balcı, A. ve Kardaş T. (2012), "The Changing Dynamics of Turkey’s Relations with Israel: An Analysis of ‘Securitization’", *Insight Turkey*, Cilt 14, Sayı 2, s. 99-120.
- Bengio, O. (2009), "Altercating Interests and Orientations between Israel and Turkey: A View from Israel", *Insight Turkey*, Cilt 11, Sayı 2, s. 43-55.
- Boran, T. K. (2020), "Adalet ve Kalkınma Partisi Döneminde Türkiye-İsrail İlişkileri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 44, s.28-42.
- Bölme, S. M. (2009), "Gazze'de Katliam: Türkiye, Ortadoğu ve Filistin Sorunu", *SETA Analiz*, Sayı 3, s.1-18.
- Bulut, M. (2018). Türkiye-İsrail İlişkilerinin Analizi: Konstrüktivist (İnşacı) Bir Yaklaşım. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*. (Doktora Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=EEUKVaid32VKTU51U6vGLQ&n=4SjdSr-S3U9QbWmwGv0hKg>
- Cohen, M. S. ve Freilich, C. D. (2014),"Breakdown and Possible Restart: Turkish–Israeli Relations under the AKP", *Israel Journal of Foreign Affairs*, Cilt 8, Sayı 1, s. 1-18.
- Demirtaş-Bagdonas, Ö. (2013), "Politics of National Honor in Turkish-Israeli Relations: An Alternative Account of the Recent Tensions", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 10, Sayı 38, s. 101-125.
- Duman, L. (2020), "Israeli-Turkish Rapprochement in The 1990s: Why an Alliance?", *Analytical Politics*, Cilt 1, Sayı 2, s. 20-39.
- Efe, F. (2012),"Impact of the Recent Political Conflicts on Turkish and Turkey Images in Israeli Society" *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, Cilt 7, Sayı 1, s. 105-137.
- Eminoğlu, A. (2016), "Tarihsel Süreçte Türkiye İsrail İlişkilerinin Değişen Yapısı", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, Cilt 7, Sayı 15, s. 88-106.
- Erdoğan, E. (2013), "Dış Politikada Siyasallaşma: Türk Kamuoyunun “Davos Krizi” ve Etkileri Hakkındaki Değerlendirmeleri”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 10, Sayı 37, s.37-67.

- Gürpınar, B. (2017), "Dış Politika ve Kamuoyu: Mavi Marmara Krizi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 10, Sayı 53, s. 241-253.
- Hale, W. (2003), Çev. Petek Demir, *Türk Dış Politikası 1774-2000*, Mozaik Yayınları, İstanbul.
- Hasanov, E. (2014), "Mavi Marmara Sonrası Türkiye-İsrail İlişkileri", *Ormer Perspektif Serileri*, Sayı 6, s. 1-8.
- Inbar, E. (2010), "Israeli—Turkish Tensions and Beyond", *Turkish Policy Quarterly*, Cilt 8, Sayı 3, s. 39-47.
- Kaya, E. (2010), "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Yeni Dönem", *Bilge Strateji*, Cilt 2, Sayı 2, s. 93-114.
- Özcan, G. (2018), "The JDP's Changing Discursive Strategies towards Israel: Rhetoric vs. Reality", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 15, Sayı 57, s. 19-32.
- Sarıaslan, F. (2019), "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Değişmeyen Dinamik: Ekonomi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 74, Sayı 4, s. 1065-1102.
- SDE Analiz (2011), "Türkiye-İsrail İlişkileri", *Stratejik Düşünce Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Koordinatörlüğü*, s. 1-60.
- Sever, A. ve Gök, G. O. (2016), "The UN factor in the "regional power role" and the Turkish case in the 2000s", *Cambridge Review of International Affairs*, s. 1-36.
- Sönmez, G. (2016), "Bölgede Yeni Dönemin Habercisi: Türkiye-İsrail İlişkilerinde Uzlaşma", *Orsam Bölgesel Gelişmeler Değerlendirmesi*, Sayı 44, s.1-16.
- Tüysüzöğlü, G. (2014), "Değişen Bölgesel Denklemler Işığında Türkiye-İsrail İlişkileri'nde İşbirliğini Tetikleyen Unsurlar", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 3, s.588-609.
- Uzer, U. (2011), "Türkiye-İsrail İlişkilerinde Bunalım", *Ortadoğu Etütleri*, Cilt 2, Sayı 2, s. 137-168.
- Yılmaz, T. (2010), "Türkiye-İsrail İlişkileri: Tarihten Günümüze", *Akademik Ortadoğu*, Cilt 5, Sayı 1, s. 9-24.
- Zürcher E. J. (2020), Çev. Yasemin Saner, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 4. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul.

İnternet Kaynakları

- BBC (2011), "Türkiye'den İsrail'e Mavi Marmara tepkisi", https://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/09/110902_turkey_israel
- BBC (2013), "Mavi Marmara: İsrail, Türkiye'den özür diledi", https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/03/130322_israil_turkiye_ozur
- CNN Türk (2009), "İsrail, Gazze'ye kara harekati başlattı", <https://www.cnnturk.com/2009/dunya/01/03/israil.gazze.kara.harekati.baslatti/507425.0/index.html>

- CNN Türk (2011), "Erdoğan: Mavi Marmara'ya saldırı savaş nedeni", <https://www.cnnturk.com/2011/turkiye/09/11/erdogan.mavi.marmaraya.saldiri.savas.nedeni/628927.0/index.html>
- Cumhuriyet (2009), "Türkiye saldırıları lanetliyor", <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye-saldirilar-lanetliyor-31664>
- Cumhuriyet (2009), "Siyasilerden Davos'a bakış", <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/siyasilerden-davosa-bakis-38224>
- Çakmak, Cenap (2011), "BM'nin Mavi Marmara Raporu ve Türk Dış Politikası", <http://mavimarmara.org/rsm/images/52-cenapcakmak.pdf>
- Haber 7 (2011), "Kılıçdaroğlu: BM raporu talihsizlik", <https://www.haber7.com/ic-politika/haber/780808-kilicdaroglu-bm-raporu-talihsizlik?wr=1>
- Haber 7 (2013), "Kılıçdaroğlu: Önce Erdoğan özür diledi", <https://www.haber7.com/ic-politika/haber/1007212-kilicdaroglu-once-erdogan-ozur-diledi>
- Haberler.com (2009), "İsrail Dostluk Grubu Başkanı Memecan: "Gazze İçin Uluslararası Resmî Faaliyetlerde Bulunacağız", <https://www.haberler.com/israil-dostluk-grubu-baskani-memecan-gazze-icin-haberi/>
- Habertürk (2010), "Alçak koltuk krizi tartışılıyor", <https://www.haberturk.com/polemik/haber/200438-alcak-koltuk-krizi-tartisiliyor>
- Hürriyet (2009), "Başbakan Erdoğan'dan önemli açıklamalar", <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/basbakan-erdogandan-onemli-aciklamalar-10676295>
- Hürriyet (2009), "Baykal'dan Davos yorumu", <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/baykaldan-davos-yorumu-10902962>
- Hürriyet (2009), "Bahçeli: Erdoğan'ın Davos çıkışı yerinde", <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/bahceli-erdoganin-davos-cikisi-yerinde-10915579>
- Hürriyet (2010), "Alçak koltuk krizi çözüldü", <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/alcak-koltuk-krizi-cozuldu-13470462>
- MHP (2009), "Genel Başkanımız Sayın Devlet Bahçeli'nin "Davos'ta yaşanan tartışma ve Başbakan'ın tutumu", https://www.mhp.org.tr/htmldocs/genel_baskan/konusma/563/index.html
- MHP (2013), "Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkanı Sayın Devlet BAHÇELİ'nin İsrail'in Özrü Grup Konuşması", https://www.mhp.org.tr/htmldocs/genel_baskan/konusma/2671/index.html
- Milliyet (2009), "MHP'li Vural: Erdoğan BOP eş başkanlığından istifa etsin", <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/mhpli-vural-erdogan-bop-es-baskanligindan-istifa-etsin-1034622>

- Milliyet (2009),"Muhalefet bölündü", <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/muhalefet-bolundu-1053809>
- Milliyet (2013) ,"Özür yetmez üstün hizmet madalyası verilsin", <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/ozur-yetmez-ustun-hizmet-madalyasi-verilsin-1686043>
- NTV (2010), "Kılıçdaroğlu: Kapılar arkasında Yes please", <https://www.ntv.com.tr/turkiye/kilicdaroglu-kapilar-arkasinda-yes-please.jXeY1OYgMEyQiYeNdWZOGw>
- Star (2013), "Özür hayal demişlerdi", <https://www.star.com.tr/politika/ozur-hayal-demislerdi-haber-738967/>
- TBMM Tutanakları (2009), <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d23/c037/tbmm23037040.pdf>
- TBMM GENEL KURULU (2010), https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/haber_portal.aciklama?p1=101017
- Timetürk (2009), "İsrail'e öfke tüm yurttta yayılıyor", <https://www.timeturk.com/tr/2008/12/30/israil-e-ofke-tum-yurtta-yayiliyor.html>
- Timetürk (2009), "CHP, Erdoğan'ın Davos'taki İsrail Tepkisine Tepkili: Türkiye Bitmiştir!", <https://www.turktime.com/haber/chp-erdogan-in-davos-taki-israil-tepkisine-tepkili-turkiye-bitmistir/45223>
- TRT Haber (2011), "Erdoğan'dan Tarihi İki Talep", <https://www.trthaber.com/haber/gundem/erdogandan-tarihi-iki-talep-10014.html>
- Türk Yahudileri (2010), "Mavi Marmara Gemisine Yapılan Askeri Müdahale ile ilgili Basın Açıklaması", <http://www.turkyahudileri.com/index.php/en/news-and-announcements/announcements/791-mavi-marmara-gemisine-yapilan-askeri-mudahale-ile-ilgili-basin-aciklamasi-31-05-2010>
- Yeniçağ (2009), "Baykal: Başbakan'ın Davos tepkisi doğal", <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/baykal-basbakanin-davos-tepkisi-dogal-13100h.htm>
- Yeniçağ (2011), "Türkiye Böyle Hezimet Görmedi", <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/turkiye-boyle-hezimet-gormedi-55833h.htm>
- Yenişafak (2013), "CHP'den akılalmaz Mavi Marmara açıklaması", <https://www.yenisafak.com/politika/chpden-akilalmaz-mavi-marmara-aciklamasi-589380>

Makale Geliş Tarihi: 02.03.2021
Makale Kabul Tarihi: 01.05.2021

GELİR BELİRSİZLİĞİNİN TÜKETİM HARCAMALARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

EFFECT OF INCOME UNCERTAINTY ON CONSUMPTION EXPENDITURE: THE CASE OF TURKEY

Ferhan ARSLAN¹

ÖZ

Gelir belirsizliği, gelecek dönemlerde elde edilecek gelirdeki değişkenlik olarak ifade edilmektedir. Belirsizlik karşısında hane halkının tasarruf davranışı ise ihtiyati tasarruf olarak adlandırılmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı, gelir belirsizliğinin tüketim harcamaları üzerindeki etkisini incelemektir. Bu kapsamda Türkiye'ye ait 1988-2018 dönemini kapsayan yıllık verilerle tüketim büyümesi ve gelir belirsizliği arasındaki ilişki VAR (Vektör Otoregresif) yöntemiyle incelenmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre gelir belirsizliği ile tüketim harcamaları arasında çift yönlü Granger Nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Varyans ayrıştırması sonucuna göre gelir belirsizliği tüketim büyümesinde meydana gelen değişikliklerin ortalama %23'ünü açıklama gücüne sahiptir. Etki tepki analizi sonuçlarına göre gelir belirsizliği ile tüketim büyümesi arasında negatif bir ilişki söz konusu olup, meydana gelen bir birimlik şok etkisinin ise yaklaşık 6 yıl sonra dengeye geldiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İhtiyati tasarruf, Gelir belirsizliği, Tüketim büyümesi, VAR analizi.

ABSTRACT

It is possible to express the income uncertainty as the variability in the income obtained in the following periods. Prudential saving is called household saving in the face of this uncertainty. The main purpose of this study is to examine the effect of income uncertainty on consumption expenditures. In this context, the relationship between consumption growth and income uncertainty in Turkey between 1988 and 2018 was examined. VAR (Vector Autoregressive) method was used to determine the relationship between veis. Accordingly, a two-way Granger Causality relationship between income uncertainty and consumption expenditures has been determined. According to the result of variance decomposition, it has the power to explain the average 23% of the changes in the growth of consumption with income uncertainty. According to the results of the impulse response analysis, a negative relationship was found between income uncertainty and consumption growth. It was determined that the one unit shock effect that occurred stabilized after about six years.

Key Words: Precautionary saving, Income Uncertainty, Consumption Growth, VAR analysis.

¹ Öğr. Gör., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Erbaa Meslek Yüksekokulu ferhan.arslan@gop.edu.tr,
ORCID ID: 0000-0002-7623-1855

1. GİRİŞ

Mal ve hizmetlerin insan ihtiyaçlarını giderecek şekilde kullanılıp fayda elde edilmesi tüketim, bu kullanımların parasal değeri ise tüketim harcamaları olarak adlandırılmaktadır. Diğer bir deyişle tüketim harcamaları; elde edilen gelire faydayı en yüksek düzeye çıkarmak için yapılan harcamalar olarak da tanımlanabilmektedir.

Tüketim harcamaları GSYH'nin en büyük kısmını oluşturmakla birlikte ekonominin talep yönünü göstermesi açısından önemli bir göstergedir. Bu sebeple tüketim harcamalarında meydana gelen dalgalanmaları öngörebilmek ekonominin talep yönü ile ilgili olarak oluşturulacak politikalar açısından önem arz etmektedir.

Faydanın elde edilmesi amacıyla bir mal veya hizmetin yok edilmesi olarak tanımlanan tüketim kavramı, iktisat teorisinin önemli tartışma konularından biri olmuştur. İlk olarak Keynes (1936) çalışmasında tüketim-gelir ilişkisinde tüketimi cari gelirin istikrarlı bir fonksiyonu olarak tanımlamış ve tüketim ile ilgili temel psikolojik yasa ile birlikte tüketim-tasarruf ilişkisini savunmuştur. Keynes'in savunduğu görüşün Kuznets (1946) tarafından deneysel çalışmalarla desteklenmediği tespit edilmiştir. Modigliani-Brumberg (1954) tarafından yaşam döngüsü hipotezi savunulmuştur. Friedman (1957) çalışmasında sürekli gelir hipotezi ile tüketimin sürekli ve geçici gelirin bir fonksiyonu olduğunu savunmuştur.

Yukarıda ele alınan tüketim hipotezlerinde genellikle tüketimin gelirin bir fonksiyonu olduğu konusunda bir fikir birliği olduğunu söylemek mümkündür. Bu hipotezlere göre tüketim kararları kesinlik ve belirlilik koşullarında alınır. Ancak hayatın olağan akışında gelecek dönemlerle ilgili sürekli bir belirsizlik durumu mevcuttur. Gelir belirsizliğini gelecek dönemlerde elde edilecek gelir miktarındaki değişkenlik olarak tanımlamak mümkündür. Hayatın olağan koşulları, tam rekabet piyasa şartlarının oluşmaması ve gelecek dönemlerde meydana gelebilecek harcama şokları gelirin tüketime ayrılacak payı üzerinde belirsizlikler yaratmaktadır. Bu riskli durumların sonucunda tüketiciler elde ettiği gelirin bir kısmını bu riskli durumların meydana getireceği olumsuzluklarda tüketim ve refah düzeyini korumak adına tasarruflarda bulunurlar. Bu durumları göz önünde bulundurarak Leland (1968) çalışmasında belirsizlik koşullarının tüketim üzerindeki etkisini incelemiştir ve ihtiyati tasarruf hipotezini ortaya atmıştır. İhtiyati tasarruf hipotezi; tüketicinin risk ve belirsizlik karşısında refah düzeyini koruyabilmek için tüketim harcamalarını ertelemek ve tasarruf seviyelerini yükseltmek zorunda kaldıklarını savunmaktadır (Ceritoğlu, 2013). Buna göre

tüketim kararları belirsizlik altında alındığında, tüketiciler ihtiyatlı olduğunda ve riskten kaçınmaya çalıştığında cari tüketim üzerinde önemli bir olumsuz etki oluşur.

Yapılan literatür taramasında Türkiye ekonomisi için gelir belirsizliği ile tüketim harcamaları ilişkisini ele alan sınırlı sayıda çalışmaya (Vural, 2010; Ceritoğlu, 2013 ve Songur, 2020) rastlanmıştır. Bu çalışma literatürde yer alan diğer çalışmalardan farklı olarak tüketim büyümesi değişkeni ile belirsizlik değişkenini temsilen GSYH büyümesinin varyansı arasındaki ilişkiyi araştırması yönüyle diğer çalışmalardan farklılaşmaktadır. Bu kapsamda Türkiye ekonomisine ait 1988-2018 dönemine ait yıllık verilerden yararlanılıp VAR modeli kullanılarak söz konusu değişkenler arasındaki ilişkinin tahmini amaçlanmıştır.

Çalışma altı bölümden oluşmaktadır. Giriş ile başlayan ilk bölümü teorik çerçeve ve model bölümü takip etmiştir. Üçüncü bölümde literatür taramasına yer verildikten sonra, dördüncü bölüm veri seti ve yönteme ayrılmıştır. Beşinci bölümde analizlerden elde edilen bulgular tartışılmış ve sonuç bölümü ile çalışma tamamlanmıştır.

2. TEORİK ÇERÇEVE VE MODEL

Riskten kaçınım ve ihtiyat, risk ve belirsizlikle ilişkilendirilen kavramlardır. Gelecekteki gelirin değişimi konusunda hiçbir belirsizliği olmayan bir hanenin optimal tüketim yolu, hane halkının fayda fonksiyonunun içbükeyliği ile ölçülen riskten kaçınma derecesine bağlıdır. Bununla birlikte, gelecekteki gelirin değişimi konusunda herhangi bir belirsizlik ortaya çıkarsa, optimum tüketim yolu, hane halkının marjinal faydasının dışbükeyliği ile ölçülen ihtiyatlılık derecesinden de etkilenir (Lee ve Sawada, 2010).

Prat (1964) ve Arrow (1965) ilk olarak mutlak riskten kaçınım derecesini $A = -\frac{u''}{u'}$ olarak tanımlamıştır. Bu eşitlikte u' fayda fonksiyonunun birinci, u'' ise fayda fonksiyonunun ikinci dereceden türevini ifade etmektedir. Leland (1968) ihtiyati tasarruf katsayısının fayda fonksiyonunun üçüncü dereceden ve pozitif türevi ile ilişkili olabileceğini göstermiştir.

Hall (1978) zamanlar arası tüketici optimizasyon probleminin (Tüketimin Euler denklemi: $E_t u'(c_{t+1}) = [(1 + \delta) / (1 + r)] u'(c_t)$) birinci dereceden koşulunu tahmin eden ilk yazardır ve tüketim modeline rasyonel beklentiler hipotezini ekleyerek tüketim teorisine yeni bir boyut kazandırmıştır (Lugilde vd., 2019). Hall (1978)'in çalışmasında tüketicinin fayda fonksiyonunu Kuadratik (karesel), beklenen faydayı en üst düzeye çıkardığı ve hayat boyu tüketimden elde edeceği marjinal faydayı ise sabit tutmaya çalıştığını varsayarak tüketimin

rassal yürüyüş modelini savunmuştur. Tüketicilerin kuadratik fayda fonksiyonuna sahip olduğu varsayımı altında tercihler belirlilik ve kesinlik şartlarında alındığı için gelir ile ilgili bir belirsizlik olduğunda da tüketicilerin aynı kararı alacağı savunulmuştur. Tüketicilerin beklenen marjinal faydayı ise sabit tutmaya çalıştığı varsayılmıştır.

Kuadratik fonksiyon (üçüncü dereceden türevi sıfır kabul edilir) ($u'''(c) = 0$) varsayımında birey tüketim kararları belirsizlikten etkilenmez. (Lugilde vd, 2019). Bu durumda gelecekte elde edilecek gelir belirsizlik taşısa da beklenen fayda değişmediğinden tüketimde bir değişim meydana gelmez. İhtiyati tasarruf güdüsünün oluşabilmesi için bireyin gelecekte yapacağı tüketimden elde edeceği marjinal faydanın, cari dönemde yapacağı tüketimden elde edeceği marjinal faydadan büyük olması gerekmektedir (Bagliano ve Bertola, 2004). Eşitlik (1)'de Euler eşitliğinin Taylor serisi açılımı görülmektedir. Taylor serisi c_t^2 ile bölüldüğünde Eşitlik (2) elde edilir.

$$u'(c_t) = \frac{1+r}{1+\delta} E_t \left[u'(c_t) + u''(c_t)(c_{t+1} - c_t) + \frac{1}{2}(c_t)(c_{t+1} - c_t)^2 + \eta_t \right] \quad (1)$$

$$E_t \left(\frac{c_{t+1} - c_t}{c_t} \right) \cong EIS \left(\frac{r - \delta}{1+r} \right) + \frac{1}{2} p(c) E_t \left(\frac{c_{t+1} - c_t}{c_t} \right)^2 \quad (2)$$

Kimball (1990) çalışmasına göre Eş. 2'de yer alan $p(c) \equiv -\frac{u'''(c_t)c_t}{u''(c_t)}$ terimi ihtiyat katsayısı,

$EIS \equiv \left(\frac{u'(c_t)}{u''(c_t)c_t} \right)$ zamanlar arası ikame esnekliği, $E_t \left(\frac{c_{t+1} - c_t}{c_t} \right)^2$ ise tüketimde beklenen

değişim olarak tanımlanır. Eş. (2)'ye göre tüketici gelecekte artan riskleri önlemek için sezgisel olarak t döneminde t+1 dönemine göre daha az tüketim yapmayı seçer.

Gelecekteki gelirle ilgili belirsizliğe odaklanan tüketim, gelirin stokastik süreçleri ve fayda fonksiyonunun biçimine ilişkin varsayımlara bağlıdır. Diğer bir deyişle tüketicinin fayda fonksiyonunun biçimine ilişkin varsayımlar tüketicinin gelir belirsizliğine karşı tutumunu belirleyecektir. Bu kapsamda çalışmada oluşturulacak modelde literatürde en sık kullanılan CRRA (Constans Relative Risk Aversion) fayda fonksiyonuna (üçüncü türevi pozitif) yer

verilmiştir. Söz konusu fonksiyonun Euler eşitliğiyle beraber çözümü için [bkz. Matematiksel ek].

Çalışmada kullanılacak model matematiksel çözümlerden sonraki hali Eş. (3)'de gösterilmiştir.

$$\Delta \ln c_{t+1} = \gamma^{-1}(E_t r_{t+1} - \delta) + \frac{\gamma}{2} \text{var}_t(\Delta \ln c_{t+1} - \gamma^{-1} r_{t+1})^2 + \varepsilon_{t+1} \quad (3)$$

Eş. (3)'te γ görel riskten kaçınım kat sayısını, $\frac{\gamma}{2} \text{var}_t(\Delta \ln c_{t+1} - \gamma^{-1} r_{t+1})^2$ terimi ise gelir belirsizliği ile ilişkili olan ihtiyati tasarrufu ifade etmektedir.

Menegatti (2010) ve Hahm (199) çalışmalarına göre gelir belirsizliğinin geleneksel ve teorik ölçüleri standart sapma veya gelir varsansına dayanmaktadır ve makro ölçüde GSYH değişkeni için en sık kullanılan belirsizlik ölçüleri gelir varyansdır veya gelirin koşullu varyansdır.

3. LİTERATÜR TARAMASI

Tablo 1'de gelir belirsizliğinin tüketim harcamaları üzerindeki etkisini araştıran çalışmalara ve bu çalışmaların temel bulgularına yer verilmiştir.

Tablo 1: Gelir Belirsizliğinin Tüketim Harcamaları Üzerindeki Etkisi

Yazar	Bağımlı Değişken	Bölge	Belirsizlik Ölçütü	Temel Bulgular
Menegatti (2010)	Tüketim büyümesi ve tasarruf düzeyi- Makro düzey	24 OECD Ülkesi	Çıktı büyümesinin koşullu varyansı	Belirsizlik tasarrufları artırır ancak belirsizliğin tüketim büyümesi üzerindeki etkisi daha azdır.
Vural (2010)	Tüketim harcamaları	Türkiye	GSYH büyümesinin varyansı	Belirsizlik ile tüketim arasında negatif ilişki saptanmıştır.
Bande ve Rivero (2013)	Bölgesel tüketim ve tasarruf oranı	İspanya	İşsizlik oranı ve bölgesel çıktı büyümesinin beklenen varyansı	İşsizlik oranı ile hane halkı tasarrufu arasında pozitif ilişki saptanmıştır. İhtiyati tasarrufa ait bulgular elde edilmiştir.

Baiardi (2013)	Tüketim büyümesi- Makro Düzey	Kanada- Fransa- İtalya- İspanya- İngiltere- ABD	Finansal risk ve çevresel riskler (kirlilik büyümesinin varyansı)	Finansal risk ile tüketim büyümesi arasında pozitif ilişkiye rastlanmıştır. Hem tek başına finansal risk hem de finansal risk ile çevresel risklerin tüketim üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir.
Chamon vd. (2013)	Hane halkı tüketim harcamalar	Çin Halk Cumhuriyeti	Hane halkı gelir varyansında meydana gelen geçici ve kalıcı şoklar	Artan gelir belirsizliği ve emeklilik reformları ile tasarruflardaki artış arasında pozitif ilişki tespit edilmiştir.
Ceritoğlu (2013)	Tasarruf- Mikro düzey	Türkiye	İşsiz kalma riski ile hesaplanmış kişisel gelir	İhtiyati tasarrufa ait bulgulara rastlanmıştır.
Baiardi vd. (2016)	Tüketim büyümesi- Makro düzey	13 Ülke	Tüketim riski ve çevresel riskler	Tüketim riski, çevresel riskler de dikkate alındığında ihtiyati tasarrufu arttırdığı tespit edilmiştir.
Lugilde vd. (2018)	Tüketim- Mikro düzey	İspanya	Gelecekte beklenen gelir, 5 farklı yaş grubu için işsizlik oranları	İhtiyati tasarrufa ait bulgulara rastlanmıştır.
Gomes (2020)	Dayanıksız mal tüketim harcamaları	ABD	Kullanılabilir gelir sürecinden elde edilen ARIMA	Alışkanlık ne kadar güçlü ise, ihtiyati tasarruf güdüsünü uygun hale getirmek için gereken gelir

			modelinin varyansı	riski seviyesinin de o kadar büyük olduğu tespit edilmiştir.
Levenko (2020)	Hane halkı tasarrufunun kullanılabilir gelire oranı	Avrupa Birliği	Enflasyon oranı	Belirsizlik ölçütleri arasında hane halkı tasarruflarını en çok etkileyen değişken olarak gelir büyümesi tespit edilmiştir.
Songur (2020)	Tüketim Harcamaları	Türkiye	Dünya Belirsizlik Endeksi	Tüketicilerin pozitif ve negatif belirsizlik şoklarına aynı tepkiyi vermediği tespit edilmiştir. Tüketicilerin pozitif belirsizlik şoklarına daha fazla tepki verdiği görülmüştür.

Literatür özetine bakıldığında yapılan uygulamalı çalışmaları mikro ekonomik verilerle yapılan çalışmalar ve makroekonomik çalışmalar olarak ayırmak mümkündür. Mikro ekonomik verilerle yapılan çalışmaların genellikle tüketim harcamaları ile gelirin koşullu varyansına yoğunlaştığı, makroekonomik veriler ise genellikle tüketim harcamaları ile GSYH büyümesine odaklandığı görülmektedir. Çalışmalardan da görüldüğü üzere belirsizliğin tüketim harcamaları üzerindeki negatif etkisi olduğu ancak belirsizlik ölçütünde ise farklı görüşler olduğunu söylemek mümkündür.

4. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Vektör otoregresif (VAR) modelinde gelir belirsizliğinin tüketim harcamaları üzerindeki etkisinin saptanması amacıyla oluşturulan modelde kullanılan eşitlik şu şekildedir (Eş. 4):

$$\Delta \ln c_{t+1} = \gamma^{-1}(E_t r_{t+1} - \delta) + \frac{\gamma}{2} \text{var}_t(\Delta \ln c_{t+1} - \gamma^{-1} r_{t+1})^2 + \varepsilon_{t+1}$$

Buna göre $\Delta \ln c_{t+1}$ (tüketim harcamaları) değişkenini temsilen Menegatti (2010) ve Biardi (2013) çalışması takip edilerek tüketim büyümesi $\left(\frac{c_{t+1} - c_t}{c_t} \right)$ formülü ile hesaplanarak analize dâhil edilmiştir. Gelir belirsizliğini temsilen Menegatti (2010), Hahm (1999) ve Vural (2010)

çalışmasında olduğu gibi GSYH büyümesinin varyansı $\frac{\gamma}{2} \text{var}_t(\Delta \ln c_{t+1} - \gamma^{-1} r_{t+1})^2$ terimine karşılık olarak hesaplanıp analize dâhil edilmiştir. Bu çalışmada servet, faiz oranı ve zamanlar arası iskonto oranı ($\gamma^{-1}(E_t r_{t+1} - \delta)$) sabit kabul edilmiştir. 1988-2018 dönemini kapsayan Türkiye'ye ait yıllık veriler dünya bankası veri tabanından elde edilmiştir (<https://data.worldbank.org/>). Değişkenlerin doğal logaritmalari alınarak analize dahil edilmiştir. Elde edilen değişkenlerin zaman yolu grafikleri Şekil 1'de yer almaktadır.

Şekil 1: Değişkenlere Ait Zaman Yolu Grafikleri

Analiz aracı olarak VAR yaklaşımı kullanılmış ve tüm hesaplamalar Eviews-10 paket programıyla yapılmıştır.

4.1 Birim Kök Testleri

Birim kök testlerindeki temel yaklaşım köklerin istatistiksel olarak anlamlılığını sınamaktır. Bir zaman serisinin ortalaması ve varyansı zaman içinde değişmiyorsa serinin durağan olduğu söylenebilir. Diğer bir deyişle durağan zaman serileri belirli bir ortalama etrafında dağılım gösterme eğilimine sahiptir. Regresyon analizlerinin standart varsayımlarından olan durağanlık etkin ve tutarlı tahminçiler için gerekli bir koşuldur. Durağan olmayan serilerle yapılan analizlerde yüksek R^2 , hesaplanmış büyük t değerleri ve çok düşük Durbin-Watson istatistiği sahte regresyonun belirtisi olmaktadır. Sahte regresyonun olası etkilerinden kaçınmak amacıyla VAR analizi yapılmadan önce serilerin durağanlık sınamaları Genişletilmiş Dickey-Fuller, Philips-Perron ve KPSS (Kwiatkowski, Phillips, Schmidt, Shin) durağanlık testleri ile yapılmıştır. Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) testi, bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerini modelde bağımsız değişken olarak kullanıp otokorelasyonun ortadan kaldırılması için geliştirilmiştir (Göktaş, 2005).

ADF testi için önerilen modellerin denklemleri aşağıda verilmiştir (Eş.5-7):

$$\Delta Y_t = \gamma Y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (5)$$

$$\Delta Y_t = \alpha_0 + \gamma Y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (6)$$

$$\Delta Y_t = \alpha_0 + \alpha_2 t + \gamma Y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (7)$$

ADF testinde yokluk hipotezi γ katsayısının sıfıra eşit olduğu şeklinde kurulur ve elde edilen test istatistiği kritik değerlerden mutlak değerce büyük ise yokluk hipotezi reddedilerek serinin birim köklü olduğuna karar verilir.

Phillips-Perron (PP) (1998)'a göre, ADF testinde hata terimlerinin bağımsız ve sabit varyansa sahip olduğu varsayılmıştır. PP testi bu varsayımları genişleterek parametrik olmayan birim kök testi geliştirilmiştir. PP testi ADF testinde kullanılan üç farklı regresyon modeli için geliştirilebilmektedir. PP testi için en basit modeller aşağıda verilmiştir (Eş. 8-9):

$$Y_t = u + \phi y_{t-1} + e_t \quad (8)$$

$$(1 - \phi L)Y_t = u + e_t \quad (9)$$

PP testi ADF testinde birim kök $1/\phi$ ile bulunur. Ancak $\phi=1$ olduğunda seride birim kök olduğuna karar verilir. PP testinde yokluk hipotezi seride birim kökün olduğu şeklinde kurulur. Test istatistiği ile MacKinnon kritik değerleri karşılaştırılarak serinin durağan olup olmadığına karar verilir.

Çalışmada kullanılan bir diğer birim kök testi ise birim kök testidir. KPSS testinde zaman serisinin deterministik trend, rassal terim ve bozucu terim içerdiği varsayılmaktadır. Test rassal terimin sıfır varyansa sahip olduğu hipotezi Langrange Çarpanı (LM) testi ile sınanmaktadır. KPSS testi en yalın hali ile şu şekilde ifade edilmektedir (Eş.10-11):

$$y_t = \beta t + w_t + \varepsilon_t \quad (10)$$

$$w_t = w_{t-1} + u_t \quad (11)$$

Yukarıda yer modellerde hata teriminin bağımsız ve eş dağılım özelliklerine sahip olduğu varsayılmaktadır. KPSS birim kök testinde ADF ve PP testinden farklı olarak yokluk hipotezi serinin trend durağan, alternatif hipotez ise serinin durağan olmadığı şeklinde kurulur.

4.2 VAR Analizi

Sims (1980) tarafından geliştirilen Vektör Otoregresif Model (VAR), sistemde yer alan bütün değişkenler hem kendi gecikmeli değeri hem de diğer tüm değişkenin gecikmeli değerlerine bağlı olarak gelecek tahmininde bulunur. VAR modellerinde değişkenlerin içsel-dışsallık ayrımları yapılmadan analiz edilmesi yönünden eş anlı denklem sistemlerinden farklılaşmaktadır. Buna göre Y_t ve X_t değişkenleri ile kullanılarak oluşturulacak VAR modeli şu şekilde gösterilebilir (Eş. 12-13):

$$Y_t = a + \sum_{j=1}^m \beta_j Y_{t-j} + \sum_{j=1}^m \delta_j X_{t-j} + \varepsilon_{1t} \quad (12)$$

$$X_t = a + \sum_{j=1}^m \phi_j Y_{t-j} + \sum_{j=1}^m \varphi_j X_{t-j} + \varepsilon_{2t} \quad (13)$$

Bu sistemde X_t ve Y_t değişkenlerinin durağan seriler olduğu varsayılmaktadır. Denklem sisteminde β_j , X_t 'deki birim değişimin Y_t 'ye etkisini, ϕ ise Y_t 'deki birim değişimin X_t 'ye etkisini göstermektedir. ε_{1t} ve ε_{2t} değişkenleri X_t ve Y_t üzerindeki yenilenmeler veya şoklar olarak adlandırılır (Kutlar, 2017:3).

4.3. Granger Nedensellik Testi

Granger (1969)'a göre X_t 'in Y_t dışındaki bilgilerin kullanılmış olmasına kıyasla daha başarılı tahmin edilmesi durumunda Y 'nin X 'in “Granger Nedeni” olarak tanımlanmaktadır. Durağan ve sıfır ortalamalı X_t ve Y_t değişkenleri için nedensellik modelinde kullanılan regresyon modelleri Eş. 14-15'te yer almaktadır.

$$X_t = \sum_{j=1}^m a_j X_{t-j} + \sum_{j=1}^m b_j Y_{t-j} + \varepsilon_t \quad (14)$$

$$Y_t = \sum_{j=1}^m c_j X_{t-j} + \sum_{j=1}^m d_j Y_{t-j} + \eta_t \quad (15)$$

Buna göre 14 numaralı eşitlikte katsayısının istatistiksel olarak sıfırdan farklı olması Y 'nin X 'in Granger Nedeni, aynı şekilde 15 numaralı eşitlikte ise katsayısının istatistiksel olarak sıfırdan farklı olması X 'in Y 'nin Granger Nedeni olarak tanımlanmaktadır (Granger, 1969).

Granger Nedensellik testinde yokluk hipotezi X, Y'nin Granger Nedeni değildir şeklinde kurulur.

5. BULGULAR

Bu bölümde birim kök testleri ile VAR analizlerinden elde edilen bulgular ortaya konmuştur.

5.1. Birim Kök Testi Sonuçları

Çalışmada kullanılan zaman serilerine ait durağanlık sınamaları ADF, PP ve KPSS testleri ile yapılmıştır. Durağanlık testlerine ilişkin sonuçlar Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2: Birim Kök Testi Sonuçları

Seriler	ADF		PP		KPSS	
	Sabitli	Karar	Sabitli	Karar	Sabitli	Karar
Tüketim	-5.709026* (0.0001)	H ₀ : Ret	-6.912813* (0.0000)	H ₀ : Ret	0.21785*	H ₀ : Reddedilemez
Belirsizlik	-3.879208* (1.0000)	H ₀ : Reddedilemez	0.505226 (0.9841)	H ₀ : Reddedilemez	0.640263	H ₀ : Ret
Δ Belirsizlik	-5.970859 (0.0000)	H ₀ : Ret	- 6.576365* (0.0000)	H ₀ : Ret	0.359586*	H ₀ : Reddedilemez
%5 Anlamlılık düzeyinde kritik değerler	-2.909206		-2.908420		0.463000	

Parantez içindeki sonuçlar olasılık değerlerini göstermektedir.

*: Serinin %5 anlamlılık düzeyinde durağan olduğunu belirtmektedir.

Δ : Serinin birinci dereceden farkının alındığını belirtmektedir. Farkı alınarak birim kök sınamalarına tabi tutulanserilerde, ADF ve PP testlerinde, sabitsiz ve trendsiz model seçilmiştir.

Tablo 2'de yer alan sonuçlara göre tüketim değişkeninin ele alınan dönemde her üç birim kök testi sonucuna göre birim köklü olmadığına karar verilmiştir. Belirsizlik değişkeni ise ele alınan dönemde her üç test sonucuna göre birim köklü olduğuna karar verilmiştir. Belirsizlik değişkenindeki birim kökü gidermek adına serinin birinci dereceden farkı alınarak testler tekrar edildiğinde her üç test sonucuna göre durağan olduğuna karar verilmiştir. Serilerin aynı mertebeye durağan olmaması sebebiyle aralarında bir eş bütünleşme ilişkisi aranmayacağından VAR analizi yapılmıştır.

5.2 VAR Analizi

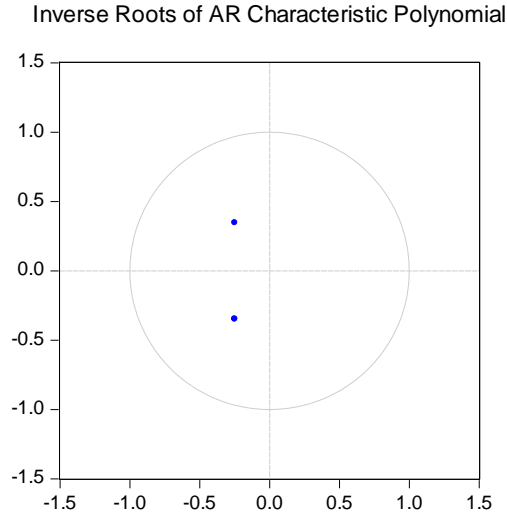
VAR analizi yapılabilmesi için öncelikle uygun gecikme uzunluğunun tespit edilmesi gerekir. Değişkenler için belirlenecek gecikme uzunluğuna dair bilgi kriterlerine ait sonuçlar Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3: VAR Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-152.5339	NA	213.2448	11.03813	11.13329*	11.06722
1	-146.4843	10.80281*	184.4970*	10.89174*	11.17721	10.97901*
2	-144.1968	3.757965	209.7775	11.01406	11.48985	11.15951

Tablo 3'te yer alan sonuçlara göre bilgi kriterlerini en küçük yapan gecikme uzunluğu 1 olarak seçilmiştir. Gecikme uzunluğu belirlendikten sonra tahmin edilen VAR (1) modeline ait durağanlık koşulu için otoregresif ters kök grafiği Şekil 1'de yer almaktadır.

Şekil 2: Karakteristik AR Polinom Kökleri

Polinom kökleri birim çember içinde olduğundan diğer bir deyişle polinom kökleri birden küçük olduğu için oluşturulan model de durağanlık koşulu sağlanmıştır. Tahmin edilen VAR(1) modeline ilişkin otokorelasyon ve değişen varyans varlığını test etmek amacıyla LM testi uygulanmıştır. Bu testlere ait sonuçlar Tablo 4 ve Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 4: VAR Modeli Otokorelasyon-LM Testi Sonuçları

Gecikme Uzunluğu	LRE* stat	Serbestlik Derecesi	Olasılık
1	0.190382	4	0.9957
2	2.001864	4	0.7354
3	1.426328	4	0.8396

Tablo 5 : Değişen Varyans Testi Sonucu

Ki Kare	Serbestlik Derecesi	Olasılık değeri
34.38273	24	0.0781

Tablo 4 ve Tablo 5'te yer alan sonuçlara göre olasılık değerleri 0,05'ten büyük olduğu için tahmin edilen modelde otokorelasyon ve değişen varyans sorunu tespit edilmemiştir. Değişkenler arasındaki ilişkinin yorumlanabilmesi için aralarında nedensellik ilişkisinin araştırılması gerekmektedir. Bu kapsamda seriler arasındaki nedensellik ilişkisi testi Granger Nedensellik Testi ile araştırılıp sonuçlara Tablo 6'da yer verilmiştir.

Tablo 6: Granger Nedensellik Testi

Bağımlı Değişken: D(Belirsizlik)			
	Ki Kare	Serbestlik Derecesi	Olasılık
TÜKETİM	5.067239	2	0.0794**
All	5.067239	2	0.0794**
Bağımlı Değişken: TÜKETİM			
	Ki Kare	Serbestlik Derecesi	Olasılık
D(Belirsizlik)	6.202049	2	0.0450*
All	6.202049	2	0.0450*

*: Test sonucunun %5 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğunu etmektedir.

** : Test sonucunun %10 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğunu ifade etmektedir.

Tablo 6'da yer alan sonuçlara göre ele alınan dönemde, belirsizlik ile tüketim harcamaları arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi saptanmıştır. Buna göre belirsizlik tüketim harcamalarının Granger Nedenidir, aynı zamanda tüketim harcamaları da belirsizliğin Granger Nedenidir. Tüketim harcamalarından belirsizliğe doğru bir nedensellik ilişkisi tüketim harcamalarının GSYH içinde büyük bir paya sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

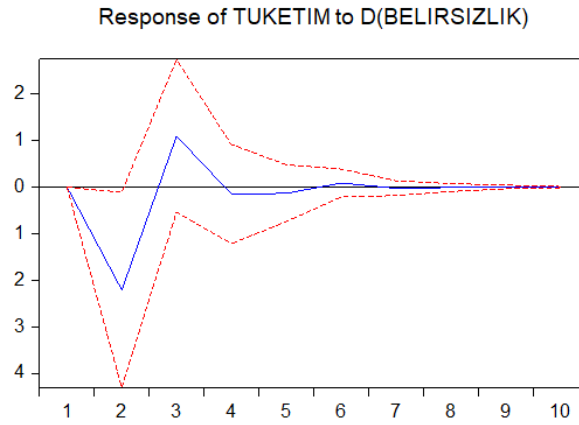
Çalışmanın bu aşamasında tahmin edilen VAR modeline ilişkin varyans ayrıştırması ve etki-tepki fonksiyonlarıyla belirsizlik değişkeninin tüketimde meydana getirdiği değişimleri açıklama gücü ve değişkenlerde meydana gelecek şok tipi etkilerin dengelenme süresi ele alınacaktır. Belirsizlik değişkeninin tüketim varyansında meydana gelen değişimleri açıklama gücüne ait varyans ayrıştırması sonuçları Tablo 7’de yer almaktadır.

Tablo 7: Varyans Ayrıştırması Sonuçları

Tüketim Değişkeni Varyans Ayrıştırması			
	Standart Hata	D(Belirsizlik)	TUKETIM
1	4.371482	1.795670	98.20433
2	5.040885	23.40692	76.59308
3	5.125583	22.80457	77.19543
4	5.142160	22.69717	77.30283
5	5.169366	23.42232	76.57768
6	5.176155	23.48941	76.51059
7	5.176552	23.49642	76.50358
8	5.178746	23.55681	76.44319
9	5.179669	23.57963	76.42037
10	5.179890	23.58616	76.41384

Tablo 7’de yer alan sonuçlara göre tüketimde meydana gelen değişimlerin ilk dönemde %98.2’si kendisi tarafından %1.7’si ise belirsizlik değişkeni tarafından açıklandığı görülmektedir. Diğer dönemlerde belirsizlik değişkeni ortalama %23 oranında tüketimin büyümesinin varyansındaki değişimleri açıkladığı görülmektedir. Vural (2010) çalışmasında elde edilen bulgulara göre tüketim değişkeninin de meydana gelen değişimlerin %25.13 belirsizlik değişkeni tarafından açıklanmaktadır. Çalışmada varyans ayrıştırması sonucu elde edilen bulgunun literatürdeki sonuç ile paralel olduğu görülmektedir. Değişkenlerde meydana gelen şok tipi etkilerin dengelenme mekanizması gelecek tahminleri için önemli bir adım oluşturmaktadır. Bu kapsamda etki-tepki fonksiyonları analiz edilmiş ve bu analize ait sonuçlar Şekil 3’te yer verilmiştir.

Şekil 3: Belirsizlik-Tüketim Etki-Tepki Fonksiyonu

Şekil 3'te yer alan sonuçlara göre belirsizlik değişkeninin de meydana gelecek 2 standart sapmalılık şok ilk dönemde tüketimi olumsuz yönde etkilemektedir. Söz konusu şokun etkisi ise yaklaşık 6 yıl sürmektedir. Elde edilen sonuca göre tüketim ile belirsizlik arasında negatif bir ilişki mevcuttur. Şok etkisinin uzun sürmesi belirsizliğe karşı tutumun tüketicilerin tasarruf ve tüketim davranışlarını değiştirmesiyle açıklanabilir.

SONUÇ

Bu çalışmada gelir belirsizliğinin tüketim harcamaları üzerindeki etkisi araştırılmıştır. VAR modeli kullanılarak gelir belirsizliğinin tüketim büyümesi üzerindeki etkisi ortaya konmuştur. Buna göre, modelin katsayılarına bakıldığında gelir belirsizliği ile tüketim harcamaları arasında teoriye uygun olarak negatif bir ilişki tespit edilmiştir. Varyans ayrıştırma yöntemiyle elde edilen bulgu; gelir belirsizliğinin tüketim büyümesindeki değişikliklerin ortalama %23'ünü açıklama gücüne sahiptir. Yapılan nedensellik testi sonuçlarına göre gelir belirsizlik ile tüketim harcamaları arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi mevcuttur. Etki tepki analizi sonuçlarına göre ise belirsizlikte meydana gelen şok tipi bir etkinin ilk dönemde tüketim büyümesini olumsuz etkilediği görülmüştür. Belirsizlikte meydana gelen şokun etkisinin 6 yıl olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgulara göre, hane halkı tüketim harcamalarının belirsizliğe karşı olumsuz yanıt verdiği dair kanıtlar elde edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Arrow, K. J. (1965). Uncertainty and the welfare economics of medical care: reply (the implications of transaction costs and adjustment lags). *The American economic review*, 55(1/2), 154-158.
- Attanasio, O. P., & Low, H. (2004). Estimating Euler equations. *Review of Economic Dynamics*, 7(2), 406–435. <https://doi.org/10.1016/j.red.2003.09.003>
- Bagliano, F.C. and G. Bertola. *Models for Dynamic Macroeconomics Oxford University Press*, Oxford 2004.
- Baiardi, D., Manera, M., & Menegatti, M. (2013). Consumption and precautionary saving: An empirical analysis under both financial and environmental risks. *Economic Modelling*, 30(1), 157–166. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2012.09.006>.
- Baiardi, D., Manera, M., & Menegatti, M. (2016). The effects of environmental risk on consumption dynamics: An empirical analysis on the Mediterranean countries. *Environment and Development Economics*, 21(4), 439–463. <https://doi.org/10.1017/S1355770X15000431>.
- Bande, R., and Riveiro, D. (2013) Private Saving Rates and Macroeconomic Uncertainty: Evidence from Spanish Regional Data. *The Economic and Social Review*, 44 (3), 323-349.
- Ceritoğlu, E. (2013). The impact of labour income risk on household saving decisions in Turkey. *Review of Economics of the Household*, 11(1), 109–129. <https://doi.org/10.1007/s11150-011-9137-2>.
- Chamon, M., Liu, K., & Prasad, E. (2013). Income uncertainty and household savings in China. *Journal of Development Economics*, 105, 164–177. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2013.07.014>
- Christelis, D., Georgarakos, D., Jappelli, T., & van Rooij, M. (2020). Consumption uncertainty and precautionary saving. *Review of Economics and Statistics*, 102(1), 148–161. https://doi.org/10.1162/rest_a_00819.

- Dickey, D.A., Fuller, W. A. (1979) "Distribution of The Estimators For Autoregressive "Time Series with A Unit Root", *Journal of the American Statistical Association*, 1979/74, pp. 427-431.
- Friedman, M., (1957). A theory of the Consumption Function, **Princeton Universty Press**.
- Granger, C. W. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 424-438.
- Gomes, F. A. R., & Ribeiro, P. F. (2015). Estimating the elasticity of intertemporal substitution taking into account the precautionary savings motive. *Journal of Macroeconomics*, 45, 108–123. <https://doi.org/10.1016/j.jmacro.2015.04.001>
- Hahm, J. H., & Steigerwald, D. G. (1999). Consumption adjustment under time-varying income uncertainty. *Review of Economics and Statistics*, 81(1), 32–40. <https://doi.org/10.1162/003465399767923791>.
- Hall, R. (1978) Stochastic implications of the life cycle-permanent hypothesis: Theory and evidence. *Journal of Political Economy* 86(6): 971–987.
- Kuznets, S. (1946). Introduction to " National Income: A Summary of Findings". In *National Income: A Summary of Findings* (pp. 1-2). NBER.
- Lee, J. J., & Sawada, Y. (2010). Precautionary saving under liquidity constraints: Evidence from rural Pakistan. *Journal of Development Economics*, 91(1), 77–86. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2009.05.001>.
- Leland H (1968). Saving and uncertainty: the precautionary demand for saving. *QJ Econ* 82: 465–473.
- Levenko, N. (2020). Perceived uncertainty as a key driver of household saving. *International Review of Economics and Finance*, 65(October 2019), 126–145. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2019.10.005>
- Lugilde, A., Bande, R., & Riveiro, D. (2019). Precautionary Saving: a Review of the Empirical Literature. *Journal of Economic Surveys*, 33(2), 481–515. <https://doi.org/10.1111/joes.12284>
- Lyhagen, J. (2001). The effect of precautionary saving on consumption in sweden. *Applied Economics*, 33(5), 673–681. <https://doi.org/10.1080/00036840122493>.

- Menegatti, M. (2007). Consumption and uncertainty: A panel analysis in Italian Regions. *Applied Economics Letters*, 14(1), 39–42. <https://doi.org/10.1080/13504850500425600>
- Menegatti, M. (2010). Uncertainty and consumption: New evidence in OECD countries. *Bulletin of Economic Research*, 62(3), 227–242. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8586.2009.00316.x>.
- Modigliani, F., & Brumberg, R. (1954). Utility analysis and the consumption function: An interpretation of cross-section data. *Franco Modigliani*, 1(1), 388-436.
- Pratt, J.W. (1964). "Risk aversion in the small and in the large." *Econometrica* 32: 122–136.
- Phillips, P.C.B., Perron, P.(1988) "Testing for A Unit Root in Time Series Regression". *Biometrika*, Vol. 75 No.2, pp.335- 346.
- Sims, C. A. (1980). Macroeconomics and reality. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 1-48.
- Songur, M. (2020). Türkiye ' de Tüketim ile Belirsizlik Arasındaki Asimetrik İlişki : Doğrusal Olmayan ARDL Yaklaşımı. *Maliye Dergisi Temmuz-Aralık*, 179, 71–84.
- Vural, Burçak Müge. 2010. Belirsizliğin Özel Tüketim Harcamaları Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (20): 107–26.
- Wang, Y., & Xue, Y. (2019). Income Uncertainty, Consumer Durables Investments, an Home Production: Evidence From China. *Contemporary Economic Policy*, 37(2), 312–331. <https://doi.org/10.1111/coep.12261>.

EKLER**Matematiksel Ek:**

Tüketicinin fayda fonksiyonunun isoelastic ve üçüncü dereceden türevinin pozitif olduğu varsayımı altında CRRA fonksiyonu şu şekilde yazılabilir: $U(c) = \frac{c^{1-\gamma}}{1-\gamma}$. Söz konusu fayda fonksiyonunun Euler Eşitliğinde yerine bırakılırsa;

$$c^{-\gamma} = E_t c_{t+1}^{-\gamma} \left(\frac{1+\delta}{1+r} \right)$$

Denklem düzenlenirse

$$1 = E_t \left[\left(\frac{c_{t+1}}{c_t} \right)^{-\gamma} \left(\frac{1+r}{1+p} \right) \right] \text{ elde edilir}$$

Logaritmik dönüşüm sağlanırsa,

$$E_t \exp[-\Delta \ln c_{t+1} + \ln(1+r) - \ln(1+\delta)] = 1$$

$-\Delta \ln c_{t+1}$ log- normal dağılıma sahip olduğu varsayımı altında denklem düzenlenirse,

$$\exp \left[-\gamma u_c + u_r + \frac{1}{2} y^2 \sigma_c^r + \frac{1}{2} \sigma_r^2 - \gamma \sigma_{cr} - \ln(1+\delta) \right]$$

Denkleme logaritmik dönüşüm uygulandığında

$$-\gamma u_c + u_r + \frac{1}{2} y^2 \sigma_c^r + \frac{1}{2} \sigma_r^2 - \gamma \sigma_{cr} - \ln(1+\delta) = 0$$

$\ln(1+x) \cong x$ ve $\Delta \ln c_{t+1} \equiv E_t \Delta \ln c_{t+1} + \varepsilon_{t+1}$ ise;

$$\Delta \ln c_{t+1} = \gamma^{-1} (E_t r_{t+1} - \delta) + \frac{\gamma}{2} \text{var}_t (\Delta \ln c_{t+1} - \gamma^{-1} r_{t+1})^2 + \varepsilon_{t+1} \text{ elde edilir.}$$

Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 03.03.2021
Makale Kabul Tarihi:27.05.2021

İRAN VE İSRAİL'İN TRANSKAFKASYA POLİTİKALARI: AZERBAJCAN'IN ROLÜ

TRANSCAUCASIA POLICIES OF IRAN AND ISRAEL: THE ROLE OF AZERBAIJAN

Sinem KARADAĞ¹

ÖZ

SSCB'nin dağılması ile bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, jeopolitik-jeostratejik öneminden dolayı bölgesel ve uluslararası güçlerin rekabet alanı olmuştur. İsrail ve İran'ın Avrasya coğrafyasına duydukları ilgi ise bu iki ülkenin Transkafkasya politikalarında Azerbaycan'ı önemli kılmaktadır. Ayrıca Azerbaycan'ın enerji kaynakları açısından zengin bir ülke olması, İsrail ve İran'ın bu ülkeye yönelik stratejik politika izlemelerinde etkili olmaktadır. Nitekim iki ezeli rakibin Transkafkasya'da bölgesel bir güç olma hedefi, Azerbaycan üzerinden rekabetin yaşanmasına neden olmaktadır. Bu makalenin amacı İsrail ve İran'ın, Transkafkasya politikalarında Azerbaycan'ın belirleyici olup olmadığını ve söz konusu iki ülkenin Azerbaycan ile kurdukları ilişki üzerinden bölgede yaşadığı rekabeti değerlendirmektir.

Anahtar kelimeler: İran, İsrail, Azerbaycan, Transkafkasya, SSCB

ABSTRACT

Azerbaijan, which obtained its independence with the dissolution of the USSR, has become an area of competition both of regional and international powers due to its geopolitical and geostrategic importance. The interest of Israel and Iran in the Eurasian geography makes Azerbaijan important in the Transcaucasia policies of these two countries. In addition, the fact that Azerbaijan is a country rich in energy resources has been effective in Israel and Iran's strategic policies towards this country. As a matter of fact, the goal of two arch-rivals to become a regional power in Transcaucasia causes competition over Azerbaijan. The purpose of this article is to evaluate whether Azerbaijan is a determinant in the Transcaucasian policies of Israel and Iran and to evaluate the rivalry between the two countries in the region through their relationship with Azerbaijan.

Keywords: Iran, Israel, Azerbaijan, Transcaucasia, USSR

¹ Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Araştırmaları Enstitüsü, Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkileri Yüksek Lisans Mezun, sinem.krd@gmail.com, 0000-0001-7028-9573.

1. GİRİŞ

1991 yılında SSCB'nin dağılması sadece Transkafkasya coğrafyasında değil aynı zamanda uluslararası konjonktürde de değişimlere neden olmuştur. Transkafkasya coğrafyasının sahip olduğu zengin doğal kaynaklar ve jeostratejik önemi, ABD ve Rusya'nın yanı sıra İsrail ve İran gibi güçlerin ilgisini çekmekte ve bu ilgi Transkafkasya coğrafyasını uluslararası bir rekabet alanına dönüştürmektedir. Çalışmada ilk olarak Transkafkasya'nın jeopolitik önemi, SSCB sonrası bölgenin dönüşümü, 1979 sonrası değişen İran-İsrail ilişkisi ve bu iki ülkenin Transkafkasya'ya yönelik geliştirdiği politikalar ele alınacaktır. Ayrıca İran ve İsrail'in Azerbaycan ile olan ilişkileri ele alınacak ve Azerbaycan'ın, iki bölgesel aktörün Transkafkasya politikalarında nasıl bir etki yarattığı incelenecektir. Üç ülkenin ilişkilerinde öne çıkan etmenlerin incelendiği dördüncü bölümde, Azerbaycan'ın iç ve dış politikasını büyük ölçüde etkileyen Dağlık Karabağ sorununa İsrail ve İran'ın yaklaşımları karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Güney Azerbaycan bölümünde İran-Azerbaycan ilişkileri ve İsrail'in Güney Azerbaycan sorununa yaklaşımı ele alınacaktır. Hazar'ın statüsü bölümünde ise İran ve Azerbaycan'ın yaklaşımları incelenecek ve İsrail'in Azerbaycan ile enerji işbirliğine değinilecektir. Filistin bölümde, Azerbaycan'ın Filistin sorunundaki yaklaşımı ele alınarak İsrail-Azerbaycan ilişkilerine etkisi ve son olarak İran'ın yaklaşımından kısaca bahsedilecektir. Çalışmanın ortaya çıkmasındaki araştırma soruları ise; "İran ve İsrail gibi tarihi rekabete dayanan ve zaman zaman karşı şarkıya gelen iki ülkenin Transkafkasya coğrafyasında yaşadığı hakimiyet mücadelesinde Azerbaycan nasıl bir faktör oluşturmaktadır?" ve "Azerbaycan, bu iki ülkeyle kurduğu ilişkilerden ne yönde etkilenmekte ve nasıl bir denge politikasını izlemektedir?" şeklinde kurgulanmıştır.

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden faydalanılmış olup tarihsel ve betimsel bir metodoloji kullanılmıştır. Çalışmada İsrail ve İran'ın Transkafkasya'da etkili olmak için yaşadıkları rekabetin Azerbaycan üzerinden gerçekleştiği ve Azerbaycan'ın da bu iki ülkeyle olan ilişkilerinin dış politikasının şekillenmesinde etkili olduğunu sonucuna varılmıştır.

2. TRANSKAFKASYA'NIN JEOPOLİTİK ÖNEMİ VE BÖLGENİN SSCB SONRASI DÖNÜŞÜMÜ

Asya'yı Avrupa'dan ayıran ve Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki büyük coğrafi bölge, Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya olarak ikiye ayrılmaktadır. Transkafkasya, Mavera-i Kafkasya, Zakafkasya olarak da adlandırılan Güney Kafkasya'da Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletleri bulunmaktadır. Zbigniew Brzezinski'nin 'Avrasya'nın Balkanları' adıyla tanımladığı Transkafkasya, sahip olduğu stratejik öneminden dolayı hem bölgesel hem

de küresel güçteki devletlerin hakimiyet mücadelesine konu olmuştur. Nitekim Transkafkasya'nın Orta Asya'ya açılan bir kapı olması nedeniyle bu bölgenin kontrolünü ele geçiren devletler aynı zamanda Karadeniz ve Hazar havzasını da yönetme gücünü elde edecektir. Transkafkasya'nın bu eşsiz jeopolitik özelliği, geçmişten günümüze bölgede etkin politikalar geliştiren İran'ı ve bölgenin zengin doğal kaynaklarına ulaşmak ve stratejik konumunu kullanmak isteyen İsrail'i karşı karşıya getirmektedir. İki ülkenin Transkafkasya'da yaşadığı rekabetin merkezinde ise Azerbaycan yer almaktadır. Azerbaycan ise gerek Ermenistan ile yaşadığı Dağlık Karabağ sorununda destek almak gerekse başta enerji kaynakları olmak üzere doğal kaynak potansiyelini kullanmak için hem İran hem de İsrail'le ilişkilerini güçlendirmek istemektedir. Transkafkasya'nın kaynak rezervleri açısından dünyanın en zengin bölgelerinden biri olması ve stratejik ulaşım güzergahında yer alması, bölgenin jeopolitik konumunu ve önemini artırmaktadır.

1991'in sonlarında, dünyanın toprak bakımından en büyük devletinin dağılması, Avrasya'nın tam ortasında bir "Kara Delik" yaratmıştır (Brzezinski, 2005: 127). SSCB kontrolünde olan bölgenin 1991 yılında dağılması ile yeni bir jeopolitik boşluk ortaya çıkarmış ve Transkafkasya'da Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan üç bağımsız devlet olarak uluslararası sistemin bir parçası olmuştur. Çarlık Rusyası ve hemen ardından SSCB hakimiyetinde olan Transkafkasya ülkeleri, bağımsızlıklarını kazandıktan sonra doğu-batı konjonktüründe bir yer edinmeye çalışmış; küresel ve bölgesel düzeydeki devletlerin ilgi alanına girmiştir. SSCB sonrası Transkafkasya'nın dönüşümünde Rusya yine belirleyici rol oynamış ancak başta Azerbaycan olmak üzere bağımsızlıklarını yeni kazanan bu ülkeler, Batı ile de ilişki kurarak bir nevi Rusya ve Batı dünyası arasında denge siyaseti benimsemiştir. SSCB sonrası Transkafkasya'da ve genel olarak Avrasya coğrafyasında ortaya çıkan güç boşluğunu bölgesel güçler de fırsata çevirmek istemiş ve bu yönde politikalar geliştirmişlerdir. Özellikle 90'lardan itibaren "Adriyatikten Çin Seddine Türk Dünyası" ve "Türk Modeli" söylemleriyle bölgedeki güç boşluğuna alternatif olarak Türkiye görülmüştür. Nitekim, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının yarattığı bu otorite boşluğu İran ve İsrail'in de ilgilerini çekmiş ve Transkafkasya, iki ülkenin etkinliklerini artırmak istedikleri bir bölge olmuştur. 11 Eylül 2001 terör saldırıları sonrası ortaya çıkan konjonktür, Rusya'nın, Kuzey Kafkasya ve Çeçenistan'da daha rahat hareket etmesini sağlarken, Transkafkasya Cumhuriyetleri üzerindeki etkisinin azalmasına neden olmuştur (Sapmaz, 2008: 43). Özellikle, 11 Eylül sonrasında ABD'nin güvenlik kaygıları nedeniyle bölgeye yönelik aktif politika geliştirmesi Rusya, İran ve Türkiye gibi bölgesel güçlerin de Transkafkasya'daki

güvenlik parametrelerini ve politikalarını güncellemesini gerektirmiştir. Söz konusu paradigma değişimine Azerbaycan üzerinden İran-İsrail rekabeti de eklenmiş ve iki ülke, bölgenin jeopolitik önemini birbirine karşı kullanma konusunda politikalar geliştirmeye başlamıştır.

3. 1979 SONRASI İRAN-İSRAİL İLİŞKİSİ VE TRANKAFKASYA POLİTİKALARI

İran ve İsrail'in, Trankafkasya bölgesinde yaşadığı rekabeti anlayabilmek için öncelikle bu iki bölgesel gücün ilişkilerini kısaca analiz etmek gerekir. İsrail ve İran, Ortadoğu coğrafyasında hakim olan gerginliğin en önemli aktörlerinden sayılmaktadır. İsrail'in savaştığı Hizbullah ve Hamas gibi örgütlerin en büyük destekçilerinden birisi de İran'dır (Doster, 2012: 49). Oysaki 20. yüzyılın başından itibaren dünyanın farklı yerlerindeki Yahudilerin kitlesel olarak Filistin topraklarına göç ederek, burada yaşayan Filistinli Araplara rağmen bu bölgede İsrail devletini kurmalarıyla başlayan Arap-İsrail çatışmasından İran'da gerçekleşen İslam devrimine kadar olan uzun süreçte, İran'ın soruna müdahil olduğunu veya sorunun çözümlenmesine gayret ettiğine dair herhangi bir emare bulunmamaktadır (Oruç, 2016: 3). Nitekim İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi'nin, Arap ülkelerinin uyguladığı baskı ve ambargonun aksine 1973 Yom Kippur savaşından sonra sahip olduğu petrolün önemli bir kısmını İsrail'e satmaya devam etmesi, ikili ilişkilerin devrim öncesi durumunun en iyi örneğini oluşturmaktadır. Hatta İsrail'in Filistin topraklarını işgal etmesiyle artan çatışma ve sorunda dahi Humeyni'nin etkili olduğu muhafazakar alimler dışında Pehlevi yönetimi, Batı ve İsrail'le ilişkilerine devam etmiştir. Ancak 1979 yılında İran'da değişen rejim, ikili ilişkilerin seyrini değiştirmiştir. Yeni yönetimin, İran İslam devriminin meşhur sloganı olan "Ne Doğu Ne Batı" politikasını benimseyerek Müslüman ülkelerle ilişkilerin gelişmesine önem vereceğini; İsrail ile diplomatik ve ekonomik ilişkilerin devam etmeyeceğini açıklaması, iki ülkenin bu tarihten itibaren günümüze kadar devam eden sorunların da başlangıcını oluşturmuştur.

Ortadoğu coğrafyasında iki rakip olan İran ve İsrail güvenlik kaygıları ile birbirini çevreleme stratejisi gütmeleri nedeniyle rekabet alanı Trankafkasya'da da hakim olmuş ve Azerbaycan bu rekabetin merkezinde yer almaya başlamıştır.

SSCB'nin dağılmasının ardından Trankafkasya'da ortaya çıkan güç boşluğu, İran'a bölgede etkinliğini artırma fırsatı vermiştir. Gerek sahip olduğu zengin yer altı kaynakları ve jeostratejik önemi gerekse önemli ulaşım ve enerji hatlarının kesişme noktası olması Azerbaycan'ı Rusya, İran ve Türkiye'nin yanı sıra ABD gibi küresel ölçekteki güçlerin de ilgi odağı haline getirmiştir. İran, bölgedeki varlığını korumada; hem Ermenistan'ın coğrafi

mahkûmiyetini hem de Ermenistan'ın Türkiye ve Azerbaycan ile yaşadığı sorunları bir avantaj olarak görmektedir. Şiilik inancının genel kaidelerindeki benzerlikler nedeniyle İran, Azerbaycan ile olan ilişkilerinde bu durumu temel avantaj olarak görmektedir.² Özellikle, 1979 İslam devriminden sonra uluslararası arenadan soyutlanan ve güvenlik kaygıları ön planda olan İran için Transkafkasya sadece ekonomik bir pazar alanı değil, aynı zamanda bu bölge üzerinden kendisine gelebilecek müdahaleleri engellemesi açısından da önemli bir bölge olmuştur. İran bakış açısına göre, bir zamanlar İran'ın parçası olan bu bölgelerde İran ile tarihsel ve kültürel bağları olan toplumların kurduğu yeni bağımsız devletlerin doğal olarak İran'a yönelecekleri düşünülmüştür (Sinkaya, 2012: 232-233). Ayrıca jeopolitik konumu itibarıyla İran, yeni bağımsızlığını kazanan ve büyük ölçüde karaya mahkum Azerbaycan ve Ermenistan'ın açık denize ulaşması için en kısa ve güvenli güzergah olarak öne çıkmış, bu nedenle yeni bağımsız olan devletlerin İran'a yönelmeleri ve İran ile iyi ilişkiler kurmaları kaçınılmaz görülmüştür (Sinkaya, 2012: 233). Yeni bağımsız devletlerle kurulacak iyi ilişkiler ise İran için hem yeni ekonomik ve siyasi bağlantıların kurulmasını hem de İran'ın Batı'nın "izolasyon" politikasından kurtulmasını sağlayacaktı (Sinkaya, 2012: 233). Ancak İran'ın SSCB'nin çöküşünün yol açtığı sistemik değişikliğin boyutlarını tam olarak kavramaması; dış politika hedeflerini ve uygulamalarını yeni uluslararası gerçekliklere yeterince uyarlamamış olması, önemli ekonomik, politik ve stratejik kayıplara neden olmuştur (Hunter, 2010: 12). Transkafkasya'da ortaya çıkan güç boşluğuna karşı İran, kendini alternatif olarak görmüş ancak yeni dünya düzeni karşısında daha temkinli bir politika izlemiştir. Nitekim bağımsızlığını kazanmasının hemen ardından Gürcistan'da iç savaşın çıkması ve Karabağ sorunun Ermenistan ile Azerbaycan arasında askeri çatışmaya dönüşmesi İran yönetimini bu gelişmelerin İran'a muhtemel etkileri açısından kaygılandırmıştır (Sinkaya, 2012: 233). Transkafkasya ve genel olarak Avrasya'da yeni bağımsızlığını kazanan ülkelerin siyasal ve ekonomik kalkınma için Batılı ülkelerle ve AB-NATO gibi kurumlarla diyalog kurması, İran için başka bir jeopolitik tehdit unsuru olmuştur. İkili ilişkileri bir yana, Kafkasya ve Orta Asya'da Batı'nın artan etkisinden olumsuz etkilenen ve rahatsız olan İran ve Rusya bu bölgelerde de facto işbirliğine gitmiştir (Sinkaya, 2012: 238). Bu nedenle İran; Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'la diplomatik ilişkiler geliştirmeye önem vermiştir. İsrail'in Transkafkasya'ya ilgi duymasının temel nedeni ise, bölgenin jeopolitik öneminin yanı sıra zengin yer altı kaynakları ve güvenlik kaygısıdır. Nitekim İsrail'in Transkafkasya'ya yönelik politika geliştirmesinin nedeni, hem İran'ın bölgeye nüfuz etme girişimlerine karşı

² Azerbaycan Şiiliği, İran'ın Caferi (on iki imam) Şiiliğinden farklılık arz etmekte ve velayeti fakih inancını da kabul etmemektedir.

koymak hem de enerji kaynaklarına erişmektir (Bishku, 2009:309-310). İsrail'in, Transkafkasya'ya yaklaşımı başta Azerbaycan olmak üzere, sınırlı ilişkilerine karşın Ermenistan ve Gürcistan'ın da toprak bütünlüğünün korunması; söz konusu ülkelerle ekonomik ve siyasal ilişkilerin geliştirilmesi şeklindedir. Nitekim Tel Aviv'e göre hem Ermenistan ve Azerbaycan'ın İran ile sınırının olması Tahran'ı çevrelemesine imkan tanıyacak hem de Transkafkasya ülkeleri ile kurulacak diyalog İsrail'in bölgeye yönelik siyasi ve ekonomik amaçlarına olumlu etki edecektir.

4. İRAN VE İSRAİL'İN AZERBAJYCAN İLE İLİŞKİLERİ

1991 yılından itibaren bağımsız bir devlet olarak uluslararası sisteme dahil olan Azerbaycan, hem dış politikasında Rusya'nın baskısından kurtulmak hem de sahip olduğu jeopolitik ve stratejik konumunu fırsata çevirmek istemiştir. Nitekim aynı amaçla hinterlandını genişletmek isteyen ve güvenlik kaygıları ön planda olan İran ve İsrail de, bölgedeki güç boşluğunu fırsata çevirmek istemiştir. Nitekim bu dönemde hem Türkiye'nin Transkafkasya'da etkin bir güç olma hedefi hem de İsrail'in 1990'larda Türkiye ile gelişen ilişkileri sayesinde sayesinde büyükelçiliği olmayan Azerbaycan'la doğrudan diplomatik ilişki kurması İran'ı endişelendirmiştir.

Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından ortaya çıkan yeni dünya düzeninde ise İran ve İsrail için özellikle Azerbaycan ile kurulan ilişkiler Transkafkasya politikaları açısından belirleyici olurken, bu iki önemli aktörün ortak bölgesel hedeflerinin olması rekabetin yaşanmasına neden olmuştur.

4.1.İran-Azerbaycan İlişkileri

Avrasya coğrafyasının önemli aktörlerinden olan İran, dış politikasında tarihsel, kültürel ve dinsel bağlara sahip olduğu sınır komşusu Azerbaycan'a ayrı bir önem vermektedir. Azerbaycanlıların (Azerbaycan Türklerinin) büyük çoğunluğu ülkelerinin, Kaçar Hanedanlığı ve Rusya Çarlığı arasında 1813 yılında imzalanmış Gülüstan ve 1828 yılında imzalanmış Türkmençay anlaşmaları ile ikiye bölünmüş olduğunu ve İran'da, günümüzde yaklaşık 35 milyon Azerbaycan Türkünün yaşadığını düşünmektedirler(Aslanlı, 2019). Nitekim SSCB'nin dağılıp 18 Ekim 1991 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, İran tarafından çok da olumlu karşılanmamıştır. Tahran yönetimi, ilk başlarda bağımsız Azerbaycan'la ilişkilerinde nasıl bir tutum sergileyeceği konusunda karar verememiştir(Aslanlı, 2019).

Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten sonra Rusya ve Ermenistan'a karşı Türkiye üzerinden Batı ile ilişkiler kurma konusunda bir politika izlerken İran tam zıttı bir politika benimseyerek ABD ve Batı dünyasına karşılık bu iki ülke ile ilişkilerini kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Azerbaycan ve İran farklı dış politika yaklaşımları benimsemelerine rağmen Hazar'ın

statüsünün belirlenmesi dışında ilişkilerde ciddi bir problem yaşanmamıştır. Bunun tek istisnası, Haziran 1992-Haziran 1993 döneminde Bakü'de iktidarı ele geçiren Halk Cephesi ve onun lideri Elçibey'in İran'lı Azerilerin yaşadığı illere yönelik yayılmacı söylemler kullanması, bunun da İran'da bir güvenlik sorunu olarak algılanması olmuştur (Akdevelioğlu, 2004: 146). SSCB döneminde sınırlı olan Azerbaycan-İran ilişkileri, 1991 yılında bu ülkenin bağımsızlığını kazanmasının ardından yeni bir döneme girmiştir. Nitekim İran'ın, bağımsızlığını yeni kazanan Azerbaycan ile yakınlaşmasının iki ana nedeni vardır. Bunlardan ilki ve en önemlisi Azerbaycan'ın, "Güney Azerbaycan" sorununu İran'ın toprak bütünlüğüne karşı kullanmasını engellemektir. İkinci neden ise Türkiye ve Batı'nın, Azerbaycan üzerinden Transkafkasya'da yayılmasını ve güçlenmesini önlemektir.

Azerbaycan'ın ilk Cumhurbaşkanı olan Ayaz Muttalibov'un ilk resmi ziyaretini SSCB'nin varisi Rusya yerine Ocak 1992'de İran'a yapması, İran-Azerbaycan ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak görülmüştür. Bu ziyaret sırasında İran toprakları üzerinden Azerbaycan ile Nahçıvan arasında bağlantı kurulması ve Nahçıvan'ın serbest ekonomik bölge ilan edilmesi konusunda anlaşmaya varılmıştır (Sinkaya, 2012: 243). Ardından, Mütellibov iyi komşuluk göstergesi olarak, 12 Şubat 1992'de İslam Devrimi'nin yıl dönümü kutlamalarına kalabalık bir heyetle katılmış ve ziyaret sırasında heyetten bir bakan, "Doğu ve Batı Azerbaycan'ın İran'dan ayrılarak birleşik Azerbaycan Devleti kurmalarının İmkansız olduğunu" belirterek İranlı yetkililerin bu konudaki korkularını gidermeye çalışmıştır (Cafersoy, 2001: 113). Haziran 1992'de yapılan seçimlerde "iki Azerbaycan"ın birleşmesini savunan Halk Cephesi'nin zaferi İran-Azerbaycan ilişkilerinde dönüm noktası olmuştur (Sinkaya, 2012: 243-244). Halk Cephesi'nin Lideri Ebulfez Elçibey'in "birleşik Azerbaycan"ı savunan siyasi karakterinin yanı sıra, "çok etnikli İran'da Farslar dışında kalanların ulusal haklarının ihlal edilmesinin ve dillerinin okullarda yasak olmasının, bu ülkenin gelecekte dağılmasına neden olacağı" kehanetinde bulunması, İran'ın Azerbaycan'dan algıladığı tehdit düzeyinin yükselmesine neden olmuştur (Sinkaya, 2012: 244). Ortak kanın aksine bu dönemde iki ülke arasında ekonomik ilişkiler gelişmiş hatta ortak bir komisyon kurularak Azerbaycan, İran'ın bir numaralı ticaret ortağı olmuştur (Nassibu, 2015: 15). Ancak Elçibey'in Azerbaycan'ın uluslararası arenada diğer ülkelerle eşitlik üzerine kurduğu politika, İran tarafından memnuniyetsizlikte karşılanmış ve 1992 yılının ortalarına kadar farklı alanlarda imzalanan yaklaşık 700 anlaşmanın çoğu İran tarafından tek taraflı uygulanmamıştır. İran'ın Elçibey'in devrilmesi ve Haydar Aliyev'in iktidara gelmesinde bir rolü olup olmadığı kesin olarak bilinmemesine karşın, bu gelişmeyi memnuniyetle karşıladığı aşikardır; zira Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Yüksek Meclisi Başkanı olduğu dönemde İran ile

iyi ilişkiler kuran Aliyev'in Rusya, Batı ve İran arasında denge kurma arayışı çerçevesinde İran-Azerbaycan ilişkileri iyileşmiştir (Sinkaya, 2012: 244).

Aliyev döneminde Azerbaycan-İran ilişkilerinin iyileşmesinde, Aliyev'in Rusya ve ABD-Batı dünyası arasında izlediği denge siyasetinin çok önemli bir rolü vardır. Aliyev, 1993'te iktidara geldiğinden beri Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Batı, Rusya, Türkiye ve İran ile ilişkilerinde dengeyi korumaya çalışmıştır (Koolae ve Alizade, 2017: 44). Nitekim Haydar Aliyev'in izlediği denge siyaseti, Azerbaycan millî petrol şirketi SOCAR ve Batılı petrol şirketleri arasında 1994 yılında imzalanan 'Yüzyılın Anlaşması' ile sekteye uğramıştır. Batı ile yapılan anlaşma üzerinden Azerbaycan, İran'a yüzde 20'lik hissenin sadece yüzde beşini vermeyi önermesi, ilişkilerde krize neden olmuştur. Buna karşılık İran'ın Azerbaycan'daki bütün faaliyetleri yasaklanmış, İran yanlısı olduğu ileri sürülen Azerbaycan İslam Partisi'nin faaliyetlerine son verilmiş ve partinin liderleri İran lehine casusluk yapmaktan mahkum edilmiştir (Sinkaya, 2012: 246).

Yüzyılın Anlaşması ile İran'la ilişkileri çıkmaza giren Azerbaycan, denge siyasetinden uzaklaşarak ABD ve Batı kurumları ile ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır. Azerbaycan'ın bu hamlesine karşılık İran, Hazar'ın statüsü konusunu tartışmaya açarak, Hazar'ın bir göl olduğunu ve kıyıdaş devletlerin tek taraflı olarak Hazar'ın kaynaklarından faydalanamayacağını iddia etmiştir. İran bu konuda Rusya ile işbirliğine gitmiş ve iki ülke Kasım 1995'te ortak bir bildiri yayınlamıştır (Sinkaya, 2012: 246). Nitekim Hazar'ın statüsü konusundaki belirsizlik, Temmuz 2001'de İran ve Azerbaycan'ı karşı karşıya getirmiştir. İran savaş uçakları ve gemileri, Azerbaycan'ın kendisine ait olduğunu iddia ettiği Araz-Alev-Şark (İran'ın da kendisine ait olduğunu ileri sürdüğü ve Elburz adı verdiği) petrol sahasında arama ruhsatı verdiği BP/Amaco araştırma gemisini çekilmeye zorlamıştır (Sinkaya, 2012:247). İki ülke arasında gerilim giderek tırmanmış ve Azerbaycan, 11 Eylül saldırılarının ardından ABD'nin terörizmle mücadele kampanyasına ilk destek veren ülkelerden olmuş; hatta hava sahasını NATO güçlerinin kullanımına açmıştır. Nitekim bu dönemde Azerbaycan'ın, ABD ve İsrail'le ilişkilerini kuvvetlendirmesi Tahran yönetimi tarafından ciddi bir tehdit olarak algılanmıştır. Öte yandan İran'ın, Dağlık Karabağ sorununa yönelik Ermenistan yanlısı tutumu ise iki ülke ilişkilerinde gerilimi artırmıştır. İran'ın Dağlık Karabağ sorununun başlangıcından bu yana uluslararası hukuka riayet etmeyi ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü vurgulamasına rağmen, Tahran yönetiminin Azerbaycan'dan ziyade Ermenistan'a daha yakın olması, iki ülke arasında ilişkilerin gelişmesine engel olmuştur. Tahran yönetiminin tarafsız olmadığını belirten Azerbaycan; İran'ın, petrol ve gaz vererek Ermenistan ekonomisinin güçlenmesini, böylelikle Dağlık Karabağ'ın işgal sürecinin devam

etmesine neden olmasını ve diğer taraftan, din, dil, kültür birliği olan Azerbaycan'a ise yardım etmemesini eleştirmiştir (Poor ve Ahışalı, 2020).

İlham Aliyev 2003 yılında iktidara geldiğinde ise İran'la ilişkileri normalleştirmeye yönelik bir politika benimsemiştir. Baba Aliyev'in denge siyasetini devam ettiren İlham Aliyev, Elbulyez Elçibey'in birleşik Azerbaycan politikası nedeniyle iki ülke arasında yaşanan gerilimi sonlandırmak istemiştir. Bakü yönetiminin İsrail'le olan bağları, İran-Azerbaycan arasında siyasi gerilimlere neden olmasına rağmen ikili ilişkiler sürdürülmüştür (Bizaer, 2017). İki ülke arasında Güney Azerbaycan, Hazar'ın statüsü ve Dağlık Karabağ sorunu olmasına rağmen 2013 yılında gerçekleşen seçimlerde Hassan Rouhani'nin İran'ın Cumhurbaşkanı olarak göreve başlamasıyla, Azerbaycan'la ikili ilişkiler kayda değer bir ilerleme kaydetmiştir. Hatta resmi rakamlara göre, İran ile Azerbaycan arasındaki ikili ticaret 2016 yılında %70 artmıştır (Bizaer, 2017). İkili işbirliğinin ana hatlarını belirlemek üzere İran-Azerbaycan Karma Komisyonu oluşturulmuş, dostluk ve işbirliği anlaşması imzalanmış; resmi temaslarda ikili ticaret, ortak yatırımlar, Bakü'yle Nahçıvan arasında İran üzerinden ulaşım, elektrik ve doğal gaz takası, transit kargo taşımacılığı, sınırların kontrolü meseleleri sürekli ön plana çıkmıştır (Aslanlı, 2017: 7). Nitekim iki ülke arasında gelişen ekonomik ilerleme ve ılımlı dış politik yaklaşım, İsrail'in Azerbaycan'la kurduğu ilişki ve İran'ın bunu tehdit olarak algılaması nedeniyle gerilimli bir hat üzerinde ilerlemektedir.

4.2.İsrail -Azerbaycan İlişkileri

İsrail'in kimliği ve algısı, tehdit ve bölgesel rekabet anlayışını ve dolayısıyla potansiyel müttefiklere bakışını şekillendirmede önemli olmuştur (Voller, 2015:506). Bu kapsamda İsrail, ilk önce 1950'li yıllarda güvenlik tehdidi olarak algıladığı Arap devletlerine yönelik "Çevre Stratejisi" uygulamış ardından 1979 İslam devrimi ile bölgede yeni tehdit unsuru ve düşmanı kabul ettiği İran'ı çevreleme stratejisi geliştirmiştir. SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Transkafkasya ülkelerinin bağımsızlığını kazanması ise İsrail'in İran'ı çevreleme stratejisine yeni bir boyut ve uygulama alanı kazandırmıştır. İsrail, bu politikanın uygulanmasını tercih ettiği ülke ise Azerbaycan olmuştur. Nitekim İsrail'e göre Azerbaycan ile kurulacak ilişkiler, bu ülke üzerinden İran'a askeri ve espionaj operasyonlarını gerçekleştirmesine olanak verecektir. Özellikle son yıllarda İran'a yönelik muhtemel bir müdahalede Azerbaycan topraklarının kullanılacağı ve Azerbaycan'ın İsrail'e İran'ın kuzey sınırında bulunan hava üslerini kullanım hakkı verdiği yönündeki haberlerin uluslararası basında sık sık yer alması İran'ın bu konudaki tedirginliğini artırmaktadır (Özdaşlı, 2017:182). Bu noktada İsrail için Azerbaycan'la kurulan ilişkiler hayati öneme sahip olmuş ve Azerbaycan, İsrail-İran ilişkisinde önemli bir dinamik haline gelmiştir. İsrail için Transkafkasya ülkeleri ve özellikle

Azerbaycan ile kurulan ilişkilerin dış politikada önemli bir yer edinmesinde şüphesiz İsrail'in, zaman zaman Arap devletleri ile yaşadığı sorunlu ilişkisinin etkisi vardır. İsrail'in yalnızlaştırılma politikasından sıyrılıp bölge dışı devletlerle diplomatik ilişki kurmaya çalışmasının en önemli sebebi, Filistin sorununda kendisine destek aramasıdır. Filistin konusundaki politikaları nedeniyle uluslararası arenada sıkça eleştirilen İsrail, başta Azerbaycan olmak üzere Transkafkasya'daki İran etkisini azaltarak hem bu ülkelerle kuracağı diyalog ile bölgesel yalnızlığından kurtulmayı hem de BM'de kendisine destek verebilecek yeni ülkeler kazanmayı amaçlamaktadır.

SSCB döneminde doğrudan bir diplomatik ilişkisi olamayan Azerbaycan ve İsrail'in iletişimi, 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesinin ardından hızlı bir şekilde gelişmeye başlamıştır. Azerbaycan-İsrail ilişkisinin 1991'den itibaren başladığı düşünülse de aslında tarihi çok uzun bir geçmişe dayanmaktadır. Bu ilişkilerin temelinde ise Azerbaycan'ın, hem Çarlık Rusya'sı hem de SSCB döneminde Rusya'da yaşayan Yahudilere 'Pogromlar' adıyla uygulanan şiddete karşı olması yer almaktadır. Azerilerin gerek Yahudilerin Pogromlar aracılığıyla ciddi bir ayrıma maruz kaldığı Rusya İmparatorluğunun son dönemlerinde gerekse Sovyetler Birliği zamanında Yahudilere karşı gösterdikleri dostane tutum onları, özellikle İsrail'e göç eden Rus Yahudileri gözünde ayrıcalıklı bir konuma getirmiştir (Ülgül, 2016: 101). Azerbaycan'ın Yahudilere karşı olumlu yaklaşımı nedeniyle Rusya'dan göç eden Yahudilerin bir kısmı, Azerbaycan'ı tercih etmiş ve İsrail'deki Yahudiler tarafından Azerbaycan'a özel bir önem atfedilirken iki halk arasında duygusal bir bağ oluşmuştur. Bu duygusal bağ zamanla, İsrail-Azerbaycan ilişkilerinin diplomasi ve ekonomi başta olmak üzere birçok alanın gelişmesine katkı sağlamış ve aynı zamanda bu bağ İsrail'in İran'ı çevreleme stratejinde Azerbaycan'ı önemli bir konuma getirmiştir. İki ülke arasındaki gelişen ilişkiler İsrail'in, Azerbaycan'ı 1991 yılında tanıması ve ardından başkent Bakü'de büyükelçilik açması ile diplomatik olarak hızla ilerleme kaydetmiştir.

Tahran'la olan ihtilafları ve İran rejiminin doğası nedeniyle ihtiyatlı davranan Azerbaycan, Türkiye ve İsrail'le bu ihtiyatı paylaşan yakın bir istihbarat ve güvenlik işbirliği geliştirmiştir (Cagaptay ve Murinson, 2005). Azerbaycan'ın İsrail'le kurduğu bu yakın diyalog, İran için bir güvenlik tehdidi olarak yorumlanmıştır. Nitekim, 2008 yılında İsrail ve Azerbaycan savunma bakanlıklarının ortak projelere imza atması İran'ın güvenlik kaygısını artırmıştır. 2009 yılında eski iki Sovyet ülkesi olan Kazakistan ve Azerbaycan liderlerinin İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Reres'le Bakü'de bir araya gelmesi ise İran açısından önemli bir gelişme olmuştur. İsraili uzmanlar ve gazeteler, Şimon Peres'in ziyaretini El Kaide gibi

grupların iddialarını ve Yahudilerin ve Müslümanların daimi çatışmaya mahkum olduklarını gösteren Müslüman ülkelerin temsilcilerini kabul etmediğini İran'a net bir mesaj göndermek olarak yorumlamıştır (Murinson, 2019). Nitekim özellikle son yıllarda Azerbaycan ve İsrail arasında askeri ve silah anlaşmalarının yapılması, iki ülke ilişkilerinin gelişmesine katkı sağlarken İran'ı tedirgin etmektedir. Bugün İran ve İsrail, Azerbaycan'da geniş casusluk ağıları geliştirirken İsrail istihbaratı, Azerbaycan'ın İran sınırındaki gözetim ve dinleme çıkışlarını sürdürmektedir (Bourtman, 2016: 47-57). İsrail'in Azerbaycan'la iyi ilişkileri sürdürmek için en önemli nedeni İsrail'in, Arap-İsrail çatışması ve Müslüman dünyasından izolasyonu göz önüne alındığında, Müslüman bir ülke ile iyi ilişkiler geliştirmektir(Sassounian, 2021). Bununla birlikte, İsrail ile birkaç Arap ülkesi arasında yakın zamanda yaşanan yakınlaşma, İsrail'in Azerbaycan'ın bu konudaki değerini sorgulamasına neden olmaktadır(Sassounian, 2021). Nitekim Azerbaycan petrolünü Türkiye üzerinden tedarik eden İsrail, Türkiye ile son yıllarda yaşanan gerginlik nedeniyle bu güzergâha alternatif aramaktadır.

4.3.Dağlık Karabağ Sorunu Karşısında İsrail-İran İlişkileri

Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ sorunu, hem Avrasya jeopolitiğinde önemli bir tehdit oluştururken hem de İran ve İsrail gibi güçlü devletlerin bölgede etkinliğini artırmasına avantaj sağlamaktadır. 1826'da ikinci defa başlayan İran-Rusya (1826-1828) savaşından sonra, imzalanan Türkmençay Antlaşması (10 Şubat 1828) sonucu Azerbaycan ikiye ayrılarak, kuzey kısmı Rusya'ya, güney kısmı ise İran'a bırakılmış ve bu antlaşmanın 15. maddesinde ise, en geç bir yıl içinde İran'da yaşayan Ermenilerin Rusya tarafına yerleştirilmesine izin verilmiştir (Yılmaz, 2013: 74). Nitekim Rusya'nın bu politikası, uzun yıllar sürecek bir sorunun doğmasına ve 1990'lardan itibaren Azerbaycan ve Ermenistan arasında çatışmaların yaşanmasına neden olmuştur. 1990'lara kadar Ermenistan ile sınırı olmayan Dağlık Karabağ'ın, işgali sonrasında ise Azerbaycan ile olan kara bağlantısı kesilmiştir.

Dağlık Karabağ sorununun temelini, bölgenin jeopolitik olarak önemli bir konumda yer alması oluşturmaktadır. Zira, Dağlık Karabağ üzerinden hem Ermenistan'ın hem de İran'ın kontrol edilebilir olması; Rusya, ABD, Türkiye ve İsrail için bölgenin önemini artırmaktadır. Azerbaycan'a bağlı olan Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi, SSCB'nin dağılma sürecine girmesinin de etkisiyle 1988 yılında Azerbaycan'dan ayrılarak Ermenistan'a bağlı özerk bir bölge olmak istediğini bildirerek SSCB'ye başvuru yapmıştır. Ancak Azerbaycan, bu başvurunun SSCB yasasına aykırı olduğunu belirtmiş ve karara karşı çıkmıştır. SSCB, 1989 yılında Dağlık Karabağ bölgesinde yönetimi ele alarak Ermenistan'ın, Dağlık Karabağ'ı kendi topraklarına katma kararını kabul etmemiştir. SSCB'nin 1991'de dağılmasıyla bağımsızlığını

ilan eden Azerbaycan'ın, Karabağ'ı doğrudan merkeze bağladığını ve özerlik statüsünü kaldırdığını açıklamasının ardından bölgede nüfus olarak çoğunlukta olan Ermeniler, 10 Aralık 1991'de bağımsızlık kararı aldıklarını ilan etmişlerdir. Sorunun Azerbaycan-Ermenistan arasında yaşanan çatışmadan çıkıp uluslararası bir boyuta taşınması ile de BM ve AGİT gibi Batı kurumları devreye girmiş ve sorunun çözümüne ilişkin çeşitli kararlar almışlardır.

İran, her iki ülkeyle kurduğu reelpolitik ilişki nedeniyle soruna bir taraf olmak istememiştir. İki Güney Kafkasya ülkesini birbirine karıştıran Karabağ çatışması bağlamında İran, Şii Müslüman kimliğine rağmen tarafsız tutum sergilemeye karar vermiştir (Zarifian, 2009: 383). Ancak İran'ın ortak tarih, kültür ve mezhep birliği olduğu Azerbaycan'ı desteklememesi, Dağlık Karabağ sorununda Azerilerin milliyetçi hareketlerini daha da güçlendirmiş, dış politikada Türkiye ve İsrail'le yakınlaşmasına neden olmuştur. Nitekim Türkiye, Rusya, ABD ve Batı kurumlarının bölgeye yönelik çözüm önerileriyle bölgede etkinliğini arttırmak istediklerini düşünen İran, Azerbaycan ve Ermenistan'la kurduğu diplomatik çabalar neticesinde, Tahran'da bir ateşkes imzalanmış ancak Ermenilerin Şuşa bölgesini Mayıs 1992'de işgal etmesiyle zor bir durumda kalmıştır. Azerbaycan tarafından ise bu durum Ermenistan'ın, İran tarafından desteklendiği şeklinde yorumlanmıştır. Bununla birlikte Tahran yönetimi için Dağlık Karabağ sorunu, bölgede Türkiye-Azerbaycan ittifakının güçlenmesini engellemek açısından da ayrı bir öneme sahiptir. İran'ın Ermenistan'la kurduğu ilişkiye kısaca değinmek, İran'ın Dağlık Karabağ sorununa yaklaşımını anlamak açısından önemli olacaktır. İran'ın Transkafkasya politikasında Ermenistan'la kurduğu ilişkiler son derece önemlidir. Zira İran, Batı dünyasında güçlü olan Ermeni diasporasının, kendi politikalarının küresel siyasette kabul edilmesinde etkili bir araç olabileceğini düşünmektedir. İran, nükleer enerji programının geliştirilmesinde ABD'de dahil olmak üzere Batılı devletler tarafından kınanmış ve ağır şekilde cezalandırılmıştır (Azimov, 2019: 106). İran'ın temel amacı, Batı'nın baskılarından Ermenistan vasıtasıyla kurtulmak ve Batı ülkelerinde Ermeni diasporasını kullanarak ulaşamadığı yerlere siyasi olarak nüfuz etmektir (Azimov, 2019: 106). Bir diğer önemli neden ise İran, Türkiye'nin 1990'lardan başlayarak 'model ülke' olma hedefiyle Kafkasya'daki etkinliğini sınırlandırmak istemektedir. Dağlık Karabağ sorununda Azerbaycan, sorunun çözümü için sınır komşularının yanı sıra uluslararası arenadan diplomatik destek aramıştır. Nitekim Azerbaycan en önemli desteği, İran'dan değil İsrail'den almıştır. İsrail'in Azerbaycan ile kurduğu ilişki ve Dağlık Karabağ sorununda Ermenistan yerine Azerbaycan'ı desteklemesi, İran'ı tedirgin etmektedir. İran'ın, Müslüman ülke olan Azerbaycan yerine Ermenistan'ı desteklemesinde reelpolitik hedefleri olduğu gibi İsrail'inde

Azerbaycan'ı desteklemesinin belirli sebepleri vardır. Jeostratejik konumu ve yer altı kaynakları bakımından zengin olması nedeniyle İsrail'in, Transkafkasya politikasında Azerbaycan belirleyici bir ülke olmuştur. İran'ın eleştirisine rağmen Azerbaycan dış politikasında, Rusya baskısından kurtulmak için İsrail ve ABD ile ilişkilerini geliştirmektedir. İki ülke arasında ilişkilerin gelişmesinde İsrail'in ABD ile yakınlığı ve Azerbaycan'ın ABD ile güçlü diplomatik ilişkiler kurabilmek için İsrail'i aracı görmesi etkili olmuştur.

Azerbaycan'ın özellikle İsrail ile ilişkisini geliştirmesindeki en önemli neden ise Dağlık Karabağ sorununun diplomatik yollarla çözülmemesi durumunda askeri bir müdahaleye hazırlık için İsrail ile askeri projeler geliştirmek istemesidir. Bakü ve Tel Aviv arasındaki ilişkinin en önemli ayağını askeri alandaki işbirliği oluşturmaktadır; 26 Şubat 2012'de iki ülke arasında imzalanan 1.6 milyar dolarlık askeri anlaşma son yıllardaki en önemli gelişmedir (Özdaşlı, 2017: 183).

İran'ın Azerbaycan'ı bölünmüş Azerbaycan sorunu nedeniyle sürekli bir güvenlik tehdidi olarak görmesi, Bakü'nün ABD ve İsrail ile yakın ilişkileri, Tahran'ın Bakü'ye karşı başka araçları kullanması olanağını daha fazla öne çıkarmıştır (Kasım vd, 2011:71).³ Bunun neticesinde İran'ın Azerbaycan'a karşı kullanabileceği baskı aracı, Dağlık Karabağ sorunda Ermenistan'ı desteklemek olmuştur. Tahran yönetimi Azerbaycan'ın, Dağlık Karabağ'ın işgali sorunu başta olmak üzere mevcut problemlerini çözmesi halinde Bakü'nün, Güney Azerbaycan'a ilgi göstermeye başlayacağından ve "Birleşik Azerbaycan", hedefine yönelebileceğinden endişe etmektedir (Sapmaz ve Sarı, 2012: 16). Bu nedenle İran, özellikle Dağlık Karabağ sorunda mezhepsel yakınlığı olan Şii Azerbaycan yerine, Hristiyan Ermenistan'a açık destek vermektedir.

Yahudilerin en eski yerleşim yerlerinden biri olması nedeniyle Azerbaycan, ABD ve Avrupa'daki Yahudi lobilerinden Dağlık Karabağ sorunda destek aramaktadır. Nitekim bu durum İsrail'in, Dağlık Karabağ sorunundaki yaklaşımını belirlemede önemli bir yer tutmaktadır. Dağlık Karabağ sorunda İsrail'in, Azerbaycan yanlısı bir politika izleyerek Ermenistan'ın işgali altında kalan topraklardan geri çekilmesini savunması, iki ülke ilişkilerine olumlu yansımaktadır. İsrail'in Azerbaycan ile ilişkilerin gelişmesinde ve Dağlık Karabağ sorunundaki tutumunda, Ermenistan'la olan ilişkileri belirleyici rol oynamaktadır. Ermeni ve Yahudi topluluğu arasındaki tarihi gerilimli ilişki, İsrail'in Transkafkasya politikasında Azerbaycan'a ağırlık vermesinde oldukça etkili olmuştur. İki ülke arasındaki gerilimli ilişkinin temelinde ise, Ermenilerin Yahudilere yönelik anti-semitik davranışları yer

³ Bölünmüş Azerbaycan sorunu ile kast edilen Güney Azerbaycan sorunudur.

almaktadır. Uzun yıllar Ermeniler, 1915 Tehcirini İttihat ve Terakki içindeki Yahudilerin tertiplelediğini iddia ederken, Yahudiler ise II. Dünya Savaşı'nda Alman ordusunda yer alan ve 812. Tabur adıyla bilinen Ermeni lejyonunu her fırsatta dillendirerek bunun Ermenilerde var olan anti-semitik bakış açısı ile ilişkili olduğunu öne sürmüşlerdir (Özdaşlı, 2017: 188). Ermenistan, İsrail'le benzer bir tutum sergileyerek 1990'larda gelişmeye başlayan İsrail-Azerbaycan stratejik ortaklığını kendisini kuşatma amacıyla yapıldığını ileri sürmüştür. Nitekim İsrail, Türkiye ve Azerbaycan'ın geliştirdiği ortaklığı bölgedeki güçlerine karşı bir tehdit olarak algılayan Rusya-İran-Ermenistan arasında da benzer bir ittifaktan söz etmek mümkündür. Tahran yönetimi, Azerbaycan-ABD-İsrail işbirliğini dengeleyecek Ermenistan-Rusya-İran vektörünü etkin tutmaya çalışmaktadır (Sarı, 2020).

Tüm bu süreçler İsrail'in Dağlık Karabağ sorununda Azerbaycan'ın yanında yer almasını sağlarken İran da bu süreçte Ermenistan'ı destekleyen açıklamalarda bulunmuştur. Günümüzde ise Transkafkasya coğrafyasında en az Yahudi nüfusa sahip olan Ermenistan, Dağlık Karabağ sorununda İsrail'in desteğini alabilmek ve Azerbaycan-İsrail ilişkisini sınırlandırmak için çeşitli politikalar geliştirmektedir. Bu politikalardan biri olarak Ermenistan, son yıllarda Nazi soykırımı ve sözde Ermeni soykırımını özdeşleştirerek İsrail ve Yahudi lobisinin desteğini almaya çalışmakta ancak İsrail, Ermenistan'ın bu benzetmesine karşı çıkmaktadır. 10 Nisan 2001 tarihinde İsrail Dışişleri Bakanı Şimon Peres, Anadolu Ajansı'na verdiği bir mülakatta; "Holokost ile Ermeni tehciri arasında benzerlik kuran iddiaları reddettiklerini, Holokost'a benzer bir olayın vuku bulmadığını" ifade etmiştir (Güçlü, 2014: 9). Ermenistan'daki anti-semitizme karşın Azerbaycan'da Yahudilere yönelik hoşgörünün varlığı, İsrail'in Güney Kafkasya politikasında Azerbaycan'dan yana tavır koymasını sağlamıştır (Özdaşlı, 2017: 191).

2020 Temmuz ayında Azerbaycan ve Ermenistan arasında çıkan savaşın Azerbaycan'ın zaferiyle sonuçlanması, İsrail ve İran'ın bölgeye yönelik politikalarını da etkilemiştir. Kasım 2020 itibarıyla Azerbaycan'ın yedi bölgeyi kontrol altına almasının yanı sıra İran ile olan eski sınırının tamamının kontrolünü ele geçirmesi ve Azerbaycan'ın İran'la uzayan sınırı, İsrail için Azerbaycan'ın konumunu güçlendirmiştir. Nitekim Dağlık Karabağ'daki son durum, İsrail'in birincil jeopolitik düşmanını çevreleyen daha fazla bölgeye erişebileceği anlamına gelmektedir ve Azerbaycan artık İran'ın Nahçıvan'a erişimine güvenmek zorunda kalmayacağından, İran'ı yatıştırmaya olan ihtiyacı azalacaktır (Edelstein, 2021). Dolayısıyla uzun vadede, İran'a karşı koyma konusunda Azerbaycan'ın İsrail'inkiyle örtüşen stratejik bir çıkarı olabilir (Edelstein, 2021).

Aynı zamanda Azerbaycan, potansiyel iç güvenliğe veya İran'dan gelen diğer tehditlere karşı koymak için kısmen İsrail'e güvenmektedir (Pollock, 2020). Bu yüzden Bakü, kendi çıkarları doğrultusunda, bu karşıt bölgesel ve küresel oyuncuları birbirine karşı dengelemeye devam etmektedir. İsrail ve İran, Amerikan ve Rusya (Pollock, 2020). Öte yandan Ermenistan'a karşı caydırıcı eylemde bulunmamakla birlikte siyasi doğruluk adına Azerbaycan'a destek veriyormuş gibi davranmak, uluslararası gözlemciler tarafından İran'ın Ermenistan tarafında bir ülke olarak sınıflandırılmasına neden olmuştur (Basar, 2020). Nitekim İsrail ve İran'ın, Azerbaycan üzerinden Transkafkasya'da etkinliklerini artırmak istemeleri nedeniyle Dağlık Karabağ sorununun farklı tarafları desteklemeleri, iki ülke arasında rekabete neden olmaktadır.

4.4.Güney Azerbaycan Sorunu

İran ve Azerbaycan arasında süre gelen 'Güney Azerbaycan' sorunu, ikili ilişkilerin dinamiğini belirlemede önemli rol oynamaktadır. Güney ve Kuzey Azerbaycan arasındaki ilişkilerin genişlenmesi ve dolayısıyla da İran'da Türklük ve Azerbaycanlılık şuurunun artması iki devlet arasındaki münasebetleri etkileyen en önemli faktördür (Gökdağ, 2004: 63). Güney Azerbaycan bölgesi veya Güney Azerbaycan Türkleri, İran'ın ulusal sınırları içerisinde yer almasına rağmen, mevcut konumu veya mevcut bölge yapısı bağlamında İran'ın ulusal sınırları içindeki diğer bölgelere nazaran daha fazla önem arz etmekte; bununla birlikte sosyo-kültürel yapısı ve milli benlik/kimlik bağlamında İran'ın diğer topluluklarından daha etkin bir ivedilik/dinamiklik gösterdiği bir bölge ve/veya topluluktur.⁴ İran Azerbaycan'ı olarak da bilinen Güney Azerbaycan, İran'ın kuzeybatısında yer almaktadır. Güney Azerbaycan Türkleri yirmi beş milyon civarındaki nüfuslarıyla İran içerisinde Farslarla birlikte en güçlü topluluktur (İpek, 2012: 267). Nitekim bölgede Türk nüfusunun fazla olması, Azerbaycan-İran ilişkilerini doğrudan etkilemektedir. İran, Azerbaycan'ın bölgede yaşayan Azeri Türklerini etkileyebilecek güçte olmasını ve Türk milliyetçiliğinin artmasını ciddi bir tehdit olarak görmektedir. İran'da nüfusun büyük bir bölümünü (neredeyse yarısını) oluşturan Güney Azerbaycan'ı Kafkaslar konusunda belirleyici kılan, Güney Azerbaycan meselesinin gelecekte alacağı boyuttur (Sarıkaya, 2002: 31. Aktaran: Gökdağ, 2004: 63). İran hükümetinin Güney Azerbaycan Türkleri üzerinde uyguladığı baskıcı politikalar, Azerbaycan-İran ilişkilerini zedelerken bu süreçte Azerbaycan'ın hem Türkiye hem de İsrail'le ilişkisini kuvvetlendirmektedir.

4.5.Hazar'ın Statüsü ve Enerji Meselesi

⁴ Güney Azerbaycan, İran'ın bir eyaleti olarak görülmektedir ve Tahran yönetimi, bu bölgeyi Batı Azerbaycan - Doğu Azerbaycan olarak iki büyük eyalete ayırmıştır.

1991 yılına kadar SSCB ve İran arasında kalan ancak SSCB'nin dağılması ile üç yeni devletinde kıyıdaş olması, Hazar'ın hukuki statüsü ve paylaşımı konusunda birçok problemi beraberinde getirmiştir. 1921 ve 1940 yılında SSCB ve İran arasında imzalanan anlaşma, Hazar Denizinin statüsü konusunda referans olarak kabul edilmektedir. Rusya, Türkmenistan ve İran, bazı nüans farklarına rağmen, Hazar'ın bir iç deniz (göl) statüsünde olduğunu savunurken, petrol rezervleri kendi sahillerinde olan Kazakistan ve Azerbaycan, Hazar'ın deniz olduğunu, kıyıdaş devletlerin 1982 Deniz Sözleşmesine göre 12 mil karasuları ve kıyıdan 200 mile kadar uzanan münhasır ekonomik bölge hakkına sahip olduğunu savunmaktadır (Olçay, 2001: 379). Nitekim, İran ve Azerbaycan'ın Hazar'ın statüsü konusunda farklı talepleri olması ikili ilişkilerde krizlere neden olmuştur. 2002'den itibaren çok sayıda görüşmelerin yapıldığı Hazar'ın statüsü konusunda kıyıdaş devletler, 12 Ağustos 2018 yılında Kazakistan'da gerçekleşen toplantının ardından anlaşmaya varmışlardır. Buna göre Hazar, sözleşme metninde “deniz” olarak belirlenmiş, hükümler alanlarının dışındaki açık sularda 1982 yılındaki BMDHS'nin geçerli olacağı kararlaştırılmıştır (Özsoy, 2019:461). Ayrıca Hazar'ın yer altı rezervleri, kıyıdaş ülkeler arasında uluslararası hukuk kurallarınca paylaşılacak ve yüzey kısmını tüm kıyıdaş devletler ortak kullanabilecektir. 12 Ağustos 2018 yılında varılan anlaşmaya göre, Hazar Denizi Sözleşmesi'nin 7. maddesi ile kıyıdaş devletler, 15 deniz milini aşmayan bir sınıra kadar karasularının genişliğini belirleyecektir (Convention on the legal status, 2018).

İsrail ve Azerbaycan arasında stratejik işbirliğin gelişmesinde enerjinin rolü büyüktür. Dolayısıyla Hazar Denizi'nin sahip olduğu petrol ve doğal gaz kaynakları, İsrail-Azerbaycan ilişkilerinde oldukça etkilidir. İsrail tarafından tüketilen petrolün önemli bir kısmı (tahmini yüzde 40) Azerbaycan'dan ithal edilmektedir (Lindenstrauss, 2015: 73). İsrail, gelecekte Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattından gelen petrolü Aşkelon-Eylat boru hattı ile Akabe Körfezi'ne taşımak suretiyle Hazar havzasındaki petroleri uluslararası pazarlara kendi toprakları üzerinden ulaştırmayı hedeflemektedir (İsmayıl, 2019). Ayrıca, Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi'nin (SOCAR) bir yan kuruluşu, İsrail kıyılarında petrol ve gaz arama çalışmalarına katılmaktadır (Shaffer, 2013:2). Bu jeostratejik ve jeopolitik dinamikler, Hazarlı üreticilerin İsrail'in enerji ihtiyacını karşılamada büyük olasılıkla artan bir rol oynayacağını ve iki taraf arasındaki enerji işbirliğinin daha da genişleyeceğini göstermektedir (Bahgat, 2010: 411). İsrail'in Hazar denizinden elde edilen enerji kaynaklarına ilgisi ise Hazarın kıyıdaş devletlerinden olan İran'ı rahatsız etmektedir. İsrail'in genel olarak Transkafkasya'daki enerji işbirliği çalışmaları İsrail-İran ilişkilerini gerdiği gibi İran-Azerbaycan ilişkilerine de yansımaktadır. Nitekim, İsrail-Azerbaycan arasında enerji

işbirliğinin gelişmesi İran'ı rahatsız ederken iki bölgesel gücün Transkafkasya politikasında Azerbaycan üzerinden rekabet yaşamasına neden olmaktadır.

4.6.Filistin Sorunu

Azerbaycan ve İran'ın, Filistin sorununa yaklaşımı hem İran-İsrail hem de İsrail-Azerbaycan ilişkileri açısından oldukça önemlidir. Bölgede kalıcı barışın tesisi için iki devletli çözümü savunan, Filistin'in bağımsızlığını destekleyen Azerbaycan'ın Tel Aviv'in Filistin'e yönelik izlediği politikaları eleştirmesi ikili ilişkilere zarar vermemektedir (İsmayilov, 2013:4-5). Nitekim Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev, başkenti Doğu Kudüs olan bağımsız Filistin devletinin kurulmasını desteklediklerini belirterek İsrail'le gelişen ilişkilerine rağmen Filistin konusundaki politikasına devam edeceği sinyalini vermiştir. Bakü, uluslararası teşkilatlarda Filistin-İsrail ihtilafı kapsamındaki konularda Filistin'i desteklemektedir ve işgal altındaki Filistin topraklarında hızla çoğalan Yahudi yerleşimlerini eleştiren Azerbaycan, BM'de Filistin'e gözlemci devlet statüsü kazandıran oylamada da Filistin'e destek vermiştir(İsmayilov, 2013:5).

Orta Doğu'da barışın anahtarı olarak İsrail-Filistin ihtilafının çözümü görülse de İsrail ile İran arasındaki kilit jeopolitik rekabetin, bu ve diğer bölgesel çatışmalar üzerinde belirleyici bir etkisinin olmasına çok az dikkat çekilmiştir (Parsi, 2007: 11). 1979 yılında İslam Devrimi yaşayan İran'ın, bu tarihten itibaren dış politikasında Müslüman dünyanın lideri olma ve bulunduğu bölgede etkin güç olma hedefleri ön plana çıkmaktadır. Bu politika kapsamında İran, Şii nüfusun bulunduğu Irak, Lübnan, Suriye ve Filistin topraklarında etkili olmak istemektedir. İç ve dış politikasında Filistin davasını sıcak bir şekilde kucaklayan İran, çevredeki Arap devletleriyle işbirliğine hazır olduğunu belirtmektedir (Alavi 2019: 33). Sonuç olarak İran, Filistin konusundaki tutumu ile Sünni dünyaya İran'ın gündeminin Şii topluluklarla sınırlı olmadığı mesajını vermektedir (Alavi 2019: 33). Bu yaklaşımda Tahran, Filistin davasını İslamlaştırmakta ve bunu bir Arap meselesi olmaktan çıkarıp onu Müslüman ve dolayısı ile bir İran meselesine dönüştürmektedir (Alavi, 2019: 33). Filistin meselesine yaklaşımları zıt olmasına karşın İsrail-Azerbaycan ilişkileri diplomatik ve ekonomik olarak gelişmeye devam ederken, İran'ın sorunun diplomatik yollarla çözülmesine yaptığı vurguya karşın İsrail'le gerilimli ilişkileri devam etmektedir. Bu bağlamda İran, BM ve Müslüman ülkelere çağrıda bulunarak İsrail'in Filistin'de uyguladığı ayrımcı politikalara karşı bu ülkeleri harekete geçirmeye çalışmıştır (Motamedi, 2021). Tahran yönetimi tarafından yapılan açıklamada, işgal altındaki Filistin topraklarında referandum gerçekleşmesi gerektiği vurgulanmış ve İran'ın dış politika söyleminde İsrail ile savaşmanın yer almadığı belirtilmiştir. Ancak bu söylemin aksine İran'ın İsrail'le düşman olan İslami grupları

desteklemesi iki ülke arasında velaket savaşına (Proxy War) neden olmaktadır. Nitekim İran için uluslararası arenada “işgalci İsrail” algısı, kendi bölgesel menfaatlerine hizmet etmektedir. Bu nedenle İran, Filistin ve İsrail arasında barışın tesis edilerek bölgede iki devletli yapının kurulmasını istememektedir. Keza Ortadoğu’daki sorunlardan arındırılmış bir İsrail’in varlığı, İran için hem İsrail’in Azerbaycan’la ilişkilerinin daha çok gelişmesine katkı sağlayacak hem de Avrasya jeopolitiğinde kendisine karşı daha büyük bir tehdit oluşturacaktır.

SONUÇ

Sovyetler Birliği’nin dağılması ile Avrasya coğrafyasında ortaya çıkan güç boşluğu, İran ve İsrail için jeopolitik açılarından bir yayılma fırsatı yaratmıştır. Sahip olduğu jeopolitik konum ve zengin yer altı kaynakları, İran ve İsrail için Azerbaycan’ı Transkafkasya politikasında merkeze koymalarına ve doğal olarak iki ezeli ülkenin Azerbaycan üzerinden bölgede rekabet yaşamasına neden olmaktadır. Nitekim Avrasya coğrafyasının bu dönemde ortaya çıkardığı jeopolitik fırsatları iyi değerlendiremeyen İran, İsrail’in Azerbaycan ile diplomatik ve ekonomik ilişkiler geliştirmesini engellemeye çalışmıştır.

İran için Azerbaycan ile güçlü bağları olan İsrail, hem sınır güvenliği hem de İran’ın Transkafkasya politikası için ciddi bir tehdit olarak görülmektedir. Ortadoğu’da yalnızlaştırılmış ve her daim güvenlik kaygısı hisseden İsrail’in Transkafkasya’da bölgesel bir güç olarak kabul edilmesi için ise Azerbaycan’la kurduğu ilişkiler önemini korumaya devam edecektir. İsrail’in diplomatik ilişkilerin yanında Azerbaycan ile son yıllarda silah anlaşmaları yapması, bir diğer güvenlik kaygısı hisseden İran için ciddi tehdit oluşturmaktadır.

Haydar Aliyev döneminden başlayarak denge politikasına devam eden Azerbaycan için hem İsrail hem de İran ile ilişkiler her zaman önemini koruyacaktır. Nitekim Dağlık Karabağ ve Güney Azerbaycan sorunun çözümünde İran, önemli bir aktör olmaya devam edecektir. Bununla birlikte Azerbaycan’ın sahip olduğu potansiyeli Rusya ve İran’a rağmen kullanmak istemesi, İsrail’le diplomatik ve ekonomik ilişkiler geliştirmesini zorunlu kılmaktadır. İran ve İsrail, bölgesel güç olma konusunda yaşadıkları rekabet ve düşmanlığa rağmen doğrudan karşı karşıya gelmek yerine vekiller üzerinden hesaplaşmayı tercih etmektedirler. Bu bağlamda Azerbaycan, İsrail ve İran arasında bir oyun sahası olarak görülmektedir. Kısacası Transkafkasya’da güçlerini artırmak isteyen İran ve İsrail için Azerbaycan, önemini korumaya devam ederken iki ülkenin bölge üzerinden rekabete devam edeceğini değerlendirmek mümkündür. Çalışmada Azerbaycan’ın, İsrail ve İran’la kurduğu ilişkilerini denge politikası

çerçevesinde ilerleteceği; hem İran ve İsrail'in Transkafkasya politikasını etkileyen hem de iki ülkenin ilişkilerinden etkilenen ülke olmaya devam edeceği sonucuna varılmıştır.

KAYNAKÇA

- Aslanlı, A.(2019). ‘‘Karabağ Sorunu ve İnan’’, *Tebriz Araştırmaları Enstitüsü*, <http://tebaren.org/wp-content/uploads/2016/06/%C4%B0ran-ve-Karaba%C4%9F-Sorunu.pdf>, (Erişim Tarihi: 15.08.2021).
- Akdevelioğlu, A. (2004). ‘‘İnan İşlam Cumhuriyeti’nin Orta Asya ve Azerbaycan Politikaları’’, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 1, Sayı 2: 146.
- Aslanlı, K. (2017). ‘‘İnan - Azerbaycan Ekonomik İlişkileri’’, *İnan Araştırmaları Merkezi*, Aralık 2017: 7.
- Azimov, A. (2019). ‘‘An Overview Of The Relations Between The Republic Of Armenia and The Islamic Republic Of Iran, *Review of Armenian Studies*, no 40: 106.
- Alavi, S.A. (2020). *Iran and Palestine Past, Present, Future*, Routledge.
- Brzezinski, Z. (2005). *Büyük Satranç Tahtası*, Çeviren Yelda Türedi, İnkılap Kitapevi.
- Bizaer, M. (2017). ‘‘Iran Drawing Closer To Azerbaijan’’, *Al-Monitor*, November 9. <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2017/11/iran-azerbaijan-ties-russia-aliyev-rouhani-expansion.html>, (Erişim Tarihi: 16.08.2021).
- Bourtman, I.(2006). ‘‘Israel and Azerbaijan's Furtive Embrace’’, *Middle East Quarterly*, Summer, Volume 13: Number 3: 47-57.
- Bishku, M. B. (2009). ‘‘The South Caucasus Republics and Israel’’, *Routledge*, Middle Eastern Studies, Vol. 45, No. 2: 309-310.
- Bahgat, G.(2010). ‘‘ Isreal’s Eenergy Security: The Caspian Sea and The Middle East’’, *Isreal Affairs*, no 16/3: 411.
- Basar, U. (2020). ‘‘Is Iran One Of The Losers Of The Karabakh War?’’, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/en/analysis/analysis-is-iran-one-of-the-losers-of-the-karabakh-war/2056842>, (Erişim Tarihi: 20.04.2021).
- Cagaptay, S. ve Murinson, A. (2005). ‘‘Good Relations Between Azerbaijan And Israel: A Model For Other Muslim States In Eurasia?’’, *Washington İSTITUTE Policy Amalysis*, March 30.
- Cafersoy, N. (2001).‘‘Elçibey Donemi Azerbaycan Politikası’’, Ankara, *ASAM*, 2001: 113.
- Convention On The Legal Status Of The Caspian Sea, 2018, <http://en.kremlin.ru/supplement/5328>, (Erişim Tarihi: 20.12.2020).

- Doster, B. (2012). ‘‘Bir Bölgesel Güç Olarak İran’ın Ortadoğu Politikası’’, *Ortadoğu Analiz*, Ağustos, Cilt 4, Sayı 44: 49.
- Edelstein, D.(2021). ‘‘Potential Gains For Isreal After Azerbaijan Victory in Nagorno-Karabakh’’, *Just Security New York University*, <https://www.justsecurity.org/75135/potential-gains-for-israel-after-azerbajjans-victory-in-nagorno-karabakh/>, (Erişim Tarihi: 25.04.2021).
- Güçlü, Y. (2014). ‘‘Yahudi Holokostu ile Ermeni Tehcirinin Mukayesesi’’, *Yeni Türkiye*, Sayı 60: 9.
- Gökdağ, A. (2004). ‘‘ İran Türklerinde Kimlik Meselesi’’, *Bilig*, Sayı 30: 63.
- Hunter, S. T. (2010). *Iran's, Foreign Policy In The Post-Soviet Era: Resisting The New International Order*, Santa Barbara, CA: 12.
- İsmayıl, E. ‘‘Azerbaycan-İsrail Stratejik Ortaklığı’’, *Bilgesam* http://www.bilgesam.org/incele/1101/-azerbaycan-israil-stratejik-ortakligi/#.VILrw_krLIU%20,. (Erişim Tarihi: 16. 08. 2020).
- İpek, C.D. (2012). ‘‘Güney Azerbaycan Türklerinde Kimlik Sorunu’’, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Yaz XII/1*: 267.
- İsmayilov, E. (2013). ‘‘Azerbaycan-İsrail Stratejik Ortaklığı’’, *Bilgesam*, file:///C:/Users/Dell/Downloads/36A8E2C1-DD45-4345-B8C1 42C3CA7F8075.pdf: 4-5, (Erişim Tarihi: 20.12.2020).
- Kasım, K. Vd (2011). ‘‘Dağlık Karabağ Sorunu: Dar Alanda Büyük Oyun’’, *Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu*, No: 11-07: 71.
- Koolae, E., ve Alizade, S. (2017). ‘‘Iran's Science Diplomacy In The South Caucasus Case Study’’, *The Republic Of Azerbaijan October*, No: 1: 44.
- Lindenstrauss, G. (2015). ‘‘Israel-Azerbaijan: Despite The Constraints, A Special Relationship’’, *Strategic Assessment*, Volume 17, No. 4: 73.
- Motamedi, M. (2021). ‘‘ Iran calls for international action on ‘apartheid’ Israel’’, *Aljazeera*, <https://www.aljazeera.com/news/2021/5/16/iran-calls-for-international-action-on-apartheid-israel>, (Erişim Tarihi: 25. 05. 2021).

- Murinson, A. "Looking Eastward: Peres Proves A Hit In Azerbaijan", *The Jerusalem Post*, <https://www.jpost.com/Opinion/Columnists/Looking-Eastward-Peres-proves-a-hit-in-Azerbaijan>, (Erişim Tarihi: 16. 08. 2020).
- Nassibu, N. (2015). "Azerbaijan-Iranian Relations: Past And Present", *Journal Of Azerbaijani Studies*, 2015:15.
- Oruç, H. (2006). "Stratejik Ortaklıktan Radikal Söyleme Evrilen İlişkiler Örneği: 1979 Sonrası İsrail-İran İlişkileri", *Bilgi (33)*: 3.
- Olçay, H. B. (2001). "Avrasya'da Hazar Denklemi", Derleyen İdris Bal, *21.Yüzyıl Eşliğinde Türk Dış Politikası*, 1.Baskı, Alfa Yayın, Kasım: 379.
- Özdaşlı, E. (2017). "İsrail'in Yeni Çevre Stratejisinde Güney Kafkasya", *Bilig*, sayı 82: 177.
- Özsoy, B. (2018). "Hazar Denizi Meselesi Bağlamında Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Siyasi Ve Ekonomik İlişkiler", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(1): 461.
- Parsi, T. (2007). *Treacherous Alliance: The Secret Dealings of Israel, Iran, and the United States*, New Haven and New York: Yale University Press: 11.
- Poor, A., ve Ahışalı, M. (2020). "İranlı uzmanlar Tahran'ın Dağlık Karabağ sorununa yaklaşımını eleştirdi", *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranli-uzmanlar-tahranin-daglik-karabag-sorununa-yaklasimini-elestirdi/1917236>, (Erişim Tarihi: 20.12.2020).
- Pollock, D.(2020). "The Baku Balance: How Azerbaijan Juggles Israel and Iran", *Washington Institute*, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/baku-balance-how-azerbaijan-juggles-israel-and-iran>, (Erişim Tarihi: 08.05.2021).
- Sapmaz, A. ve Sarı, G. (2012). "Dağlık Karabağ Sorununda Azerbaycan Tarafından Kuvvet Kullanım Olasılığının Analizi", *Güvenlik Stratejileri*, Yıl: 8 Sayı: 15: 5.
- Sinkaya, B. (2012). "İran'ın Kafkasya Politikası", Editör Mustafa Aydın, *Kafkaslar değişim dönüşüm (Avrasya üçlemesi III)*, Nobel Yayınları, 1. Basım: 232-233.
- Sapmaz, A.(2008). *Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye etkileri*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Sassounian, H. (2021). "Isreal Needs To Stop Arming Azerbaijan", *The Jerusalem Post*, <https://www.jpost.com/opinion/israel-needs-to-stop-arming-azerbaijan-opinion-664115>, (Erişim Tarihi: 19.04.2021).

- Sarı, İ. (2020). ‘‘Azerbaycan Ermenistan atışması: İnan İçin Stratejik Fırsatlar’’, *Orsam*, <https://orsam.org.tr/tr/azerbaycan-ermenistan-catismasi-iran-icin-stratejik-firsatlar/>, (Erişim Tarihi: 20.12.2020).
- Shaffer, B. (2013). ‘‘Azerbaijan's Cooperation with Israel Goes Beyond Iran Tensions’’, *Washington Institute, Policy Analysis / PolicyWatch* 2067:2.
- Ülgöl, M. (2016). ‘‘İsrail-Azerbaycan Stratejik Ortaklığı ve Türkiye-İsrail İlişkilerine Etkileri 2009-2015’’, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Cilt 7, Sayı 16: 101.
- Voller, Y. (2015). ‘‘From Periphery to the Moderates: Israeli Identity and Foreign Policy in the Middle East’’, *Political Science Quarterly*, 130(3), 505–535).
- Yılmaz, R. (2013). ‘‘Kafkasya’da Çözölemeyen Kördüğüm: Dağlık Karabağ Sorunu’’, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, 2: 74.
- Zarifian, J. (2009). ‘‘Iran and Its Two Neighbours Armenia and Azerbaijan: Resuming Relationships under America's Suspicious Eyes’’, *Institut Français de Geopolitique, Universite Paris*, Vol. 13, No. 2: 383.

Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 04.03.2021
Makale Kabul Tarihi: 07.05.2021

**YENİ KAMU YÖNETİMİ AÇISINDAN TÜRKİYE'DE KOVİD-19'UN
DEĞERLENDİRİLMESİ**

**EVALUATION OF COVID-19 IN TURKEY IN TERMS OF NEW PUBLIC
ADMINISTRATION**

Mustafa YILMAZ¹

ÖZ

1980'li yıllarla birlikte ortaya çıkan "Yeni Kamu Yönetimi" anlayışı devletin faaliyet alanını sınırlandırarak minimal bir devlet anlayışını savunmaktadır. "Yeni Kamu Yönetimi" anlayışı esasında özel sektörün işletmecilik anlayışına dayanmaktadır. Türkiye'de ise "Yeni Kamu Yönetimi" anlayışı etkilerini özelleştirme, piyasa ve yerelleşme gibi kavramlarla göstermiştir. Tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 ile ilgili ilk vakanın Türkiye'de 11 Mart 2020'de tespit edilmesiyle salgının önlenmesi amacıyla birtakım önlemler devlet tarafından alınmıştır. Türkiye'de Covid-19 salgınıyla mücadele kapsamında devletin özellikle sağlık ve ekonomi alanlarında aldığı kararlarda minimal bir devlet anlayışıyla hareket etmekten ziyade olaylara doğrudan müdahil olduğu görülmektedir. Salgın dönemi boyunca devlet tarafından verilen yoğun sağlık hizmetleri ile çalışan ve işverenlere verilen mali destekler minimal devlet anlayışından oldukça uzak görünmektedir. Bu çalışmada, Covid-19 pandemisi döneminde Türkiye'de devletin oynamış olduğu rol "Yeni Kamu Yönetimi" anlayışı bağlamında tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Geleneksel Kamu Yönetimi, Yeni Kamu Yönetimi, Covid-19.

ABSTRACT

The concept of "New Public Administration", which emerged with the 1980s, defends a minimal understanding of the state by limiting the field of activity of the state. The concept of "New Public Administration" is based on the understanding of business administration of the private sector. In Turkey, the concept of "New Public Administration" has shown its effects with concepts such as privatization, market and localization. With the first case of Covid-19, which affected the whole world, being detected in Turkey on March 11, 2020, a number of measures were taken by the state to prevent the outbreak. As part of the fight against the Covid-19 epidemic in Turkey, it seems that the state is directly involved in events, rather than acting with a minimal understanding of the state, especially in decisions taken in the field of health and economics. Financial support for employees and employers with intensive health services provided by the state during the epidemic period seems quite far from the minimal understanding of the state. In this study, the role played by the state in Turkey during the covid-19 pandemic will be discussed in the context of the "New Public Administration" understanding.

Keywords: Traditional Public Administration, New Public Administration, Covid-19.

¹ Doktora Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi A.B.D., Antalya, Türkiye, mfstfymz.0793@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3235-057X.

1. GİRİŞ

Geleneksel Kamu Yönetimi (GKY) anlayışı gelişim süreci içerisinde hükümetleri önemli derecede etkilemiştir (Katsamunskaya, 2012: 81). GKY anlayışı 1980’lere kadar etkisini sürdürdükten sonra yerini Yeni Kamu Yönetimi (YKY) anlayışına bırakmıştır. Weber’in bürokrasi modeli anlayışına dayanan GKY anlayışı, bünyesinde katı hiyerarşiyi ve merkeziyetçiliği barındırmaktadır. Özellikle bürokrasi anlayışı yönünden eleştirilen GKY anlayışı 1973 Petrol Krizi ile sorgulanmaya başlanmış ve yerini KYK anlayışına bırakmıştır. 1980’lerle birlikte ünlenmeye başlayan KYK anlayışı temel olarak yumuşak hiyerarşi, minimal devlet düşüncesi ve kamu yönetiminin piyasa yönelimli olması gerektiği düşünceleriyle GKY anlayışından ayrılmaktadır. Bu anlamda büyüyen kamu yönetimine yöneltilmiş olan eleştirilerin KYK anlayışının temelini oluşturduğu söylenebilir (Lane, 2000: 3).

2020 yılında tüm dünyayı etkisi altına alan bir olay yaşanmış ve tüm dünya Covid-19 pandemisi ile karşı karşıya kalmıştır. Devletler bu hastalığa hazırlıksız yakalanmış, hastalığın önlenmesi ve tedbirlerin alınması noktasında büyük sıkıntılar yaşamışlardır. Özellikle bu dönemde devletler, sağlık ve ekonomi alanında gerekli uygulamaları hayata geçirmek için yoğun çaba içerisine girmişlerdir. Türkiye’de ise ilk Covid-19 vakasının 11 Mart 2020 tarihinde tespit edilmesiyle devletin en başta sağlık alanında, sonrasında ise ekonomi alanında gerekli tedbirleri alıp uygulamaya geçirdiğine şahit olunmuştur. Covid-19 sürecinin başlamasıyla birlikte devletlerin oynamış oldukları rollerde değişikliklerin yaşandığı da gözlemlenmektedir. Devletlerin hemen hemen her alanda atmış oldukları adımlar, KYK anlayışının savunmuş olduğu minimal devlet anlayışından oldukça uzaktır. Bu bakımdan Covid-19 süreci ile KYK anlayışının sorgulanması gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Yapılan bu çalışmada GKY ve KYK anlayışına değinildikten sonra Covid-19 ve Türkiye’deki seyrinden kısaca bahsedilecek, Türkiye’nin Covid-19 sürecinde sağlık ve ekonomi alanında aldığı önlemler anlatıldıktan sonra sonuç ve değerlendirme kısmında alınan bu önlemler KYK anlayışı çerçevesinde yorumlanacaktır.

2. GELENEKSEL KAMU YÖNETİMİ ANLAYIŞI

19. yüzyılın ikinci yarısından başlayıp 20. yüzyılın son çeyreklerine kadar etkisi devam eden GKY anlayışı, Woodrow Wilson, Max Weber ve Fredirick Taylor’un fikirlerine dayanmaktadır. Wilson’un siyaset ile yönetimin ayrılığı ilkesini savunması, Weber’in ideal tip bürokrasi modellemesi ve Taylor’un bilimsel yönetim anlayışı geleneksel yönetim anlayışının

gelişiminde etkili olmuştur. Geleneksel yönetim anlayışının dört temel ilke ve düşünceye dayandığı söylenebilir. Birinci ilkeye göre kamu yönetimi, Weber'in bürokrasi modeline göre teşkilatlanmıştır. Biçimselliğin, gayri şahsiliğin, katı hiyerarşinin ve kariyerin temel alındığı merkeziyetçi bir örgütlenme söz konusudur (Eryılmaz, 2018: 45-46). Döneme hâkim olan anlayış çerçevesinde kamu örgütlenmesi büyük ve merkeziyetçi olmuştur. Sanayileşmenin sonucunda kamunun fonksiyonundaki artış, bürokrasinin hızlıca büyümesine neden olmuştur (Al, 2002: 28). Günümüzde bürokrasiye yönelik eleştirilerde özellikle bürokrasinin büyümesine yönelik eleştiriler yapıp bürokrasinin azaltılması yönünde görüşler öne sürülmektedir.

İkinci ilkeye göre kamusal mal ve hizmetlerin üretiminden dağıtımına kadar tüm süreçlerde devlet kendi bürokrasisini doğrudan kullanmaktadır. Bu durum devletin büyümesine, harcamalarının artış göstermesine ve personel sayısının artışına neden olmuştur. Böylece hantallık, kırtasiyecilik ve verimsizlik gibi bürokratik problemler artış göstermiştir. Siyaset ve yönetimin ayrı olduğu düşüncesi ve bunun neticesinde ortaya çıkan idarenin siyasal iktidara bağımlı oluşu üçüncü ilkeyi oluşturmaktadır. Dördüncü ve son ilkeye göre, kamu yönetimi özel sektör yönetiminden farklıdır ve yönetimin özel bir şeklidir. Kamu yönetimi yasallık, tarafsızlık, kamu yararı ve kamu gücü gibi özelliklerinin olması yönüyle özel sektör yönetiminden ayrılmaktadır (Eryılmaz, 2018: 46-48).

Geleneksel yönetim anlayışı genel olarak, bürokrasi yönünden eleştirilmektedir. Eleştiriler, bürokrasinin işlerin akışını ağırlaştırması ve yeniliklere kapalı olması yönündedir. Ayrıca siyaset ile yönetim ilişkisi bakımından hesap verme sorumluluğunu sağlama konusunda problemleri görülmektedir. Bürokrasinin demokratik olmadığı da eleştirilen bir başka durumdur. Geleneksel kamu yönetimine yöneltilen eleştiriler aslında bu paradigmayı meydana getiren üç temel ilkeye yöneliktir. Bunlar; Weber ve bürokratik örgütlenme, Wilson ve yönetim siyaset ayrımı ve Taylor'un en iyi tek yol fikirlerine karşı yapılan eleştirilerdir. Yönetim ve siyaset ayrımının açık olmaması, merkeziyetçilik, kurallara aşırı şekilde bağlılık, esnek olunmaması ve vatandaşa karşı duyarsız olunması gibi konularda geleneksel kamu yönetimi modeli eleştirilmektedir (Gökçe ve Turan, 2008: 179-180). Geleneksel Kamu Yönetimi anlayışı her ne kadar bazı yönlerden eleştirilmiş olsa da bu anlayışın uzun bir zaman boyunca kamu yönetimi alanını etkilediği ortadadır.

3. YENİ KAMU YÖNETİMİ ANLAYIŞI

1929 Ekonomik Krizi ile uygulanmaya başlanan Keynesyen ekonomi politikalarıyla devletin görev ve sorumluluklarında genişleme olmuştur. Devletin işlevinde yaşanan artışla kamu

harcamaları bütçeden karşılanamaz duruma gelmiştir (Özmen, 2012: 23). Devletin ekonomi ve sosyal alandaki rolünde yaşanan artış ve bu alanları kontrol etmesi 1973 Petrol Krizine kadar devam etmiştir. Yaşanan bu krizle birlikte devletin piyasalarda oynadığı rol ve Keynesyen ekonomi politikaları güven yitirmeye başlamıştır. Devletler kamu harcamalarını düşürerek vergi gelirlerinde artışa gitme yönünde politikalar izlemiştir (Göçoğlu ve Gündüz, 2020: 5). Yaşanan ekonomik ve mali krizle birlikte merkeziyetçi ve müdahaleci geleneksel kamu yönetimi anlayışından minimal devlet anlayışına geçilmeye başlanmıştır. Bu yeni anlayış “Yeni Kamu Yönetimi” anlayışı olarak adlandırılmaktadır. 1980’lerin başında popülerliği artan bu anlayış dünyanın birçok ülkesinde egemen olmaya başlamış ve Türkiye’de Turgut Özal’ın izlemiş olduğu politikalarla uygulamaya geçirilmiştir. Bu anlayış ile devlet yalnızca kendisinin gerçekleştirmesinin mümkün olduğu hizmetleri sunmakla görevli olacağı, diğer hizmetlerin farklı yöntemlerle özel sektöre sundurulacağı öngörülmüştür. Bu yolla verimlilik ve etkinlik sağlanması amaçlanmıştır (Çevikbaş, 2012: 11). YKY’nin savunduğu minimal devlet anlayışı zaman içerisinde devletlerin sosyal devlet anlayışından uzaklaşmalarına neden olmuştur.

YKY anlayışı dört temel özelliği açısından incelenebilir. İlk olarak yeni yönetim anlayışının Max Weber’in bürokrasi modeline dayalı olan örgütlenme anlayışının karşısında olduğunu söyleyebiliriz. Bu model artık şartların değişmesiyle birlikte verimsizliğin, kırtasiyeciliğin ve hantallığın sebebi durumundadır. YKY anlayışıyla kamunun örgüt yapısının büyük ölçekte değil optimal büyüklükte olması gerektiği, yumuşak hiyerarşinin ve dar bir merkezin olduğu ve âdem-i merkeziyetçilikle birlikte çalışanların daha fazla yetkilendirilmesi gerektiği savunulmaktadır (Eryılmaz, 2018: 54-55). Fakat YKY anlayışının kabul görüp yayılmasının, geleneksel olarak yönetilen örgütlerde ortaya çıkan teknik ve yönetimle ilgili noksanlıkların giderilmesinden ziyade kapitalist devletlerin piyasa ile olan münasebetlerinde yaşanmış olan değişimle bağlantılı olduğu düşünülmektedir (Gürbüz, 2019: 37).

YKY anlayışının ikinci özelliği devletin faaliyet alanının daraltılması gerekliliğidir. Bu anlayış aslında minimal devleti savunmaktadır. Devlete hakemlik rolü verilerek kamu hizmetlerinin bürokrasi aracılığıyla sunulmasının dışında farklı yöntemlerin de olduğu vurgulanmaktadır. Burada önerilen şey devletin piyasa mekanizmasını kullanmasıdır (Eryılmaz, 2018: 55). Devletin faaliyet alanının daralmasıyla devlet hem iktisadi yönden hem de etkinlik alanı yönünden küçülmeye gitmektedir. Devletin müdahale alanının daralmasıyla kendi işlerini görmesi engellenmekte, bu durum ise devletin belirli devletlere ve özel kesime

bağımlı olarak faaliyet göstermesine neden olmaktadır (Çevikbaş, 2012: 23). Bu durum zaman içerisinde kamu hizmetlerinin özelleştirilmesine yol açmaktadır.

Üçüncü özellik olarak YKY anlayışında kamu yönetimi sadece siyasi liderliğe değil, kamuya yani halka karşı da sorumlu olmalı anlayışı vardır. Bu anlayışa göre yöneticiler kurallara göre davranmakla sorumluluklarını tamamlamamakta aynı zamanda yaptıkları işlerin sonuçlarından da sorumlu olmaktadır. Ayrıca kamu yönetimi kamu politikalarını belirlerken, tüm aktörlerin katılımıyla kararlarını belirlemektedir (Eryılmaz, 2018: 56-57). Böylece kuralların ve prosedürlerin yerini performans ve sonuç odaklılık almıştır. Verimli, etkin ve ekonomik olma durumu yönetim süreçlerine yön veren temel ilkeler olmuştur (Yıldırım, 2010: 852).

Dördüncü ve son özellik ise özel sektör yönetim tarzının uygulamaya geçirilmesidir (Hood, 1991: 5). Böylelikle kamu yönetiminde girişimci ve işletmecilik ruhuna haiz olan yönetici tipi arzulanmaktadır. Bunun sonucunda bürokrasiyi temel alan rasyonellik anlayışının yerine piyasayı ve toplumu merkeze alan rasyonellik düşüncesi YKY’de ortaya çıkmaktadır (Eryılmaz, 2018: 57).

4. COVID-19 VE TÜRKİYE’DE DEVLETİN OYNADIĞI ROL

4.1. Covid-19 ve Dünya’da Genel Seyri

Koronavirüsler MERS-CoV ve SARS-CoV olarak bilinen geniş bir virüs ailesindedir (Debut ve Smadja, 2020: 1). Yeni koronavirüs (Covid-19) hastalığı ilk olarak 2019 yılının aralık ayında Çin’in Vuhan şehrinde ortaya çıkan ve hastalarda yapılan tetkikler sonucunda Ocak 2020’de tanımlaması yapılan bir virüsdür. En başta bir hayvan pazarında bulunan insanlarda tespit edilen virüs Çin’de yayıldıktan sonra diğer ülkelere de hızla yayılmıştır. Bunun üzerine Dünya Sağlık Örgütü 11 Mart 2020’de Covid-19’u pandemi olarak ilan etmiştir. İnsandan insana bulaşarak yayılan Covid-19 damlacık yoluyla ve yüzeylere temas ettikten sonra ellerin yıkanmadan yüze götürülmesi yoluyla bulaşabilmektedir. En çok karşılaşılan belirtileri arasında yüksek ateş, öksürük ve nefes darlığı bulunmaktadır. Hastalığın şiddetine göre zatürre gibi birçok farklı hastalığın gelişim göstermesine veya ölüme neden olabilmektedir. Bu hastalıktan korunmanın yolları genel olarak el hijyenine dikkat edilmesi, kalabalık yerlere girilmesi halinde tıbbi maske takılması ve sosyal mesafeye uyulması şeklindedir ([Sağlık Bakanlığı, 2020](#)).

Tablo 1. Dünya’da Günümüze Kadar Görülen Önemli Salgınlar

Salgının İsmi	Zaman Dilimi	Salgında Tahmini Ölü Sayısı
Antonine Vebası	165-180	5 Milyon
Justinian Vebası	541- 542	30-50 Milyon
Japon Çiçek Hastalığı Salgını	735-737	1 Milyon
Kara Veba	1347-1351	200 Milyon
Yeni Dünya Çiçek Hastalığı Salgını	1520-	56 Milyon
İtalyan Vebası	1629-1631	1 Milyon
Londra Büyük Vebası	1665	100.000
Kolera Salgınları	1817-1923	1 Milyon +
Üçüncü Veba	1885	12 Milyon
Sarihumma	1800’lerin sonu	100.000-150.000
Rus Gribi	1889-1890	1 Milyon
İspanyol Gribi	1918-1919	40-50 Milyon
Asya Gribi	1957-1958	1.1 Milyon
Hong Kong Gribi	1968-1970	1 Milyon
HIV-AIDS	1981-	25-35 Milyon
SARS	2002-2003	770
Domuz Gribi	2009-2010	200.000
EBOLA	2014-2016	11.000
MERS	2015-	850
COVID-19	2019-	2.333.446 (10 Şubat 2021 itibarıyla, WHO)

Kaynak: [Visual Capitalist, 2020.](#)

Tablo 1’de Covid-19 salgınından önce dünya tarihinde önemli salgınların ortaya çıktığı ve yüksek oranlarda ölümlere neden olduğu görülmektedir. Covid-19 salgınında ölenlerin sayısı tabloda görüleceği üzere 2 milyonu geçmiştir. Belirli zaman dilimlerinde farklı isimlerle devamlı olarak salgınların ortaya çıktığı ve günümüze kadar süregeldiği görülmektedir. Bu anlamda küreselleşen dünyada devletlerin bu tür salgınlara hazırlıklı olmaları oldukça önemlidir.

Covid-19 salgını ile devletlerin temelde iki farklı strateji izledikleri görülmektedir. İlk yaklaşım, pragmatik yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre devletler karar alma ve uygulama süreçlerini içinde bulunulan duruma göre revize etmekte ve uygulamaktadır. Bu yaklaşımı Türkiye’nin salgın boyunca uyguladığı görülmüştür. İkinci yaklaşım ise ilkesel yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre devletler ilkesel politikalar belirleyip uygulamaktadır. Sürü bağışıklığı yöntemini uygulayan ülkeler bu yaklaşıma örnek olarak gösterilebilir (Ömürgönülşen, 2020: 344).

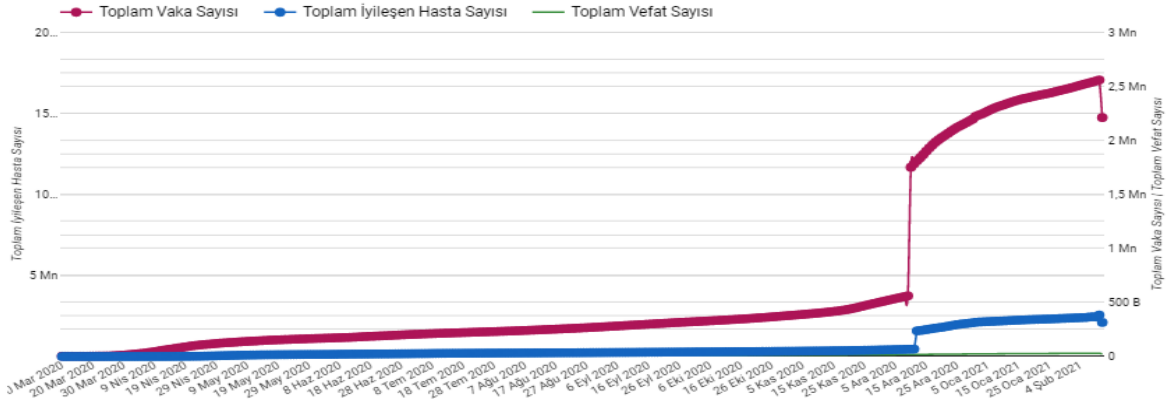
Covid-19 salgınının başlamasından itibaren Avrupa Birliği’ne bakıldığında krizi yönetme konusunda başarısız olduğu söylenebilir. Bu başarısızlığın temelinde AB üyeleri ile AB kurumları arasında yaşanan ayrışmaların ve yaklaşım farklılıklarının olduğu söylenebilir. Fakat AB’ye üye ülkelerden özellikle Almanya krizi yönetme noktasında başarılı olmuştur. Almanya ile Avusturya ve İskandinavya ülkeleri de Covid-19’a hazırlıklı yakalanmışlardır. Bu ülkelerin salgına hazırlıklı yakalanmalarındaki temel neden, özellikle sağlık hizmetlerinde uygulamış oldukları genel refahı destekleyici güçlü devlet mekanizmalarının bulunuyor olmasıdır. Bu anlamda devletin oynadığı rol önemlidir (Valiyeva, 2020: 397-398). Ayrıca AB’nin halk sağlığı konusunda sınırlı yetkilere sahip olmasından dolayı salgın ile mücadelede müdahale etme gücü sınırlı kalmıştır (Akdoğan vd., 2020: 51). Covid-19 salgını ile Avrupa Birliği süreci yönetme noktasında eleştirilmiş ve AB ülkelerinin (istisnalar dışında) Covid-19 sürecini yönetme noktasında yetersiz kaldıkları görülmektedir.

4.2. Covid-19’un Türkiye’deki Genel Seyri

Türkiye’de ilk Covid-19 vakası 11 Mart 2020 tarihinde, ilk can kaybının yaşanması da 17 Mart 2020 tarihinde olmuştur. Türkiye’de Covid-19’dan kaynaklanan vaka ve ölüm sayıları içinde bulunduğumuz zaman itibarıyla önemli boyutlara ulaşmıştır (Eroğlu Sevinç, 2020: 70). 10 Şubat 2021’de Sağlık Bakanlığı tarafından yayımlanan verilere göre toplamda 31.029.363 test yapılmış, 2.556.837 vaka tespit edilmiş, 27.093 ölüm gerçekleşmiş ve 2.445.285 hasta ise sağlığına kavuşmuştur (Sağlık Bakanlığı, 2021). Grafik 1’de 10 Mart 2020 tarihinden 10 Şubat 2021 tarihine kadar olan süreçte toplam vaka sayısı, toplam iyileşen hasta sayısı ve

toplam vefat sayısının genel görünümüne yer verilmiştir. 10 Aralık 2020'den itibaren hasta sayısı yerine vaka sayısı verilerinin kullanılmaya başlanmasında dolayı grafikte toplam vaka sayısında gözle görülür bir yükselme yaşanmıştır.

Grafik 1. Türkiye’de Covid-19’un Genel Görünümü (10 Mart 2020- 10 Şubat 2021)

Kaynak: COVID-19 Data Portal Turkey, 2021.

Türkiye’de henüz Covid-19 vakaları tespit edilmeden önce 10 Ocak 2020’de Sağlık Bakanlığı’nın bünyesinde Bilim Kurulu oluşturmuştur. 11 Mart’ta ilk Covid-19 vakanın tespit edilmesinden sonra 12 Mart’ta Cumhurbaşkanı başkanlığında yapılan toplantı sonunda tüm okulların 16 Mart itibarıyla bir hafta, üniversitelerin de üç hafta tatil edildiği açıklanmış ve tatil süresi aşamalı bir şekilde 31 Mayıs’a kadar uzatılmıştır. 16 Mart’ta ise İçişleri Bakanlığı yayımladığı genelge ile birçok işyerinin faaliyetlerinin geçici olarak durdurulduğunu açıklamıştır. 20 Mart’ta devlet ve özel hastanelerin hepsi salgın hastanesi olarak ilan edilmiştir. 1 Haziran’a kadar sokağa çıkma yasakları ve kamu kurum ve kuruluşlarında esnek çalışma sistemine geçilmesi gibi birçok önlem alınmış ve uygulanmıştır. 1 Haziran’da ise normalleşme süreci başlatılmış ve işyerlerinin açılması sokağa çıkma kısıtlamalarının kaldırılması ve kamu personelinin esnek çalışma sisteminden normal mesailerine geçmeleri gibi kararlar alınmıştır (Yıldız ve Uzun, 2020: 34). Normalleşme sürecinden sonra okullarda bazı sınıfların yüz yüze eğitime başlaması, ülke genelinde konut haricinde tüm alanlarda maske takma zorunluluğu getirilmesi ve işyerlerinin kapanış saatlerinde düzenlemelerin yapılması gibi önlemler alınmıştır. Normalleşme sürecinden sonra sonbahar ile vaka sayıları tekrar yükselişe geçmiş ve 2020 yılının sonuna doğru Covid-19 için alınan önlemlerde normalleşme öncesi döneme tekrar geri dönülmüştür. Türkiye’de Covid-19 önlemlerinin alınmasında salgının süreç içerisindeki seyrine göre farklılıkların yaşandığı görülmektedir.

4.3. Türkiye’de Devletin Sağlık Alanında Aldığı Önlemler

20 Mart 2020’de Sağlık Bakanlığı tarafından 81 İl Valiliği üzerinden İl Sağlık Müdürlüklerine ve YÖK’e genelge gönderilmiştir. Genelgede, Covid-19’dan dolayı sağlık kuruluşlarına müracaat eden hastaların, Sağlık Bakanlığı hastanelerinde, devlet ve vakıf üniversitesi hastanelerinde ve özel hastanelerin tümünde kabulünün sağlanması ve tedavi süreçlerinin devam ettirilmesi zorunlu kılınmıştır. Genelgede bazı şartları sağlayan hastanelerin de pandemi hastanesi olarak kabul edileceği belirtilmiştir. Ayrıca bu genelgede pandemi hastanelerinde Covid-19 için oluşturulması gereken üniteler ve kurallar maddeler şeklinde belirtilmiştir (Pandemi Hastaneleri Genelgesi, 2020). Türkiye’de 11 Mart 2020’de ilk Covid-19 vakasının tespit edilmesinin ardından 20 Mart 2020’de çıkarılan bu genelge ile devlet ve özel hastane ayrımı yapılmadan tüm hastanelerin ivedi bir şekilde pandemi hastanesi yapılması sağlık hizmetlerinin aksamaması açısından önemlidir. Ayrıca bu genelge ile devletin sağlık hizmetlerinin yürütülmesi noktasında doğrudan müdahalesinin olduğu görülmektedir.

Türkiye’de en başından beri kaynağa, bulaşma yoluna ve sağlıklı kişilere yönelik alınan tedbirler ile sağlık yönetimi genel anlamda gerçekleştirilmektedir (Yurdakul, 2020: 45). Alınan ve uygulanan bu tedbirler hastalığın yayılma hızını azaltarak salgını kontrol altında tutmaya yönelik uygulamalardır.

Covid-19 pandemisi ile sağlık alanında ihtiyaç duyulan cerrahi eldiven, cerrahi maske ve dezenfektan gibi tıbbi malzemelerin temin edilmesinde bir sorun yaşamamak adına Sağlık Bakanlığı ve Millî Eğitim Bakanlığı koordineli bir şekilde meslek liselerinde dezenfektan ve maske üretimi için birlikte hareket etmişlerdir. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı özel sektör ile iş birliği yapılması neticesinde solunum cihazı üretimi için bu dönemde çalışmalar yürütmüştür (Akgün, 2020: 225).

Pandemi sürecinin başlamasından sonra Dünya Sağlık Örgütü maske kullanıp kullanmama konusunda net açıklamalar yapmamış sonrasında ise maske takılması konusunda mutabık kalınmıştır. Türkiye’de maske satışı yasaklandıktan sonra devlet tarafından vatandaşlara ücretsiz maske temini yapılacağı belirtilmiştir. Vatandaşlara maske dağıtımının belli bir düzene oturmaması üzerine fiyat denetimi yapılması koşuluyla maske satışına izin verilmiştir (Turan ve Hamza Çelikyay, 2020: 18). Bu süreçten sonra maske satışında tavan fiyat uygulamasına geçilmiştir. En başta devletin maske satışını yasaklayıp maske dağıtımını işini üstlenmiş olması ve sonrasında tavan fiyat uygulamasına geçmesi, devletin kriz döneminde

minimal bir devlet anlayışından uzaklaşıp doğrudan piyasaya müdahale ettiğini göstermektedir.

4.4. Türkiye’de Devletin Ekonomi Alanında Aldığı Önlemler

11 Mart 2020’de ilk Covid-19 vakasının tespit edilmesinden sonra hızlı bir şekilde 18 Mart 2020’de “Ekonomik İstikrar Kalkanı” adı verilen paket Cumhurbaşkanı tarafından açıklanmıştır. Bu paketin 100 milyar liralık bir kaynak olduğu belirtilmiştir. Bu pakette özetle:

- Perakende ve AVM gibi birçok sektörün muhtasar ve KDV tevkifatı ile SGK primlerinin nisan ayından haziran ayına kadar olan üç aylık dönemdeki yapması gereken ödemelerin altışar ay ertelendiği,
- Yurtiçi hava taşımacılığındaki KDV’nin oranı üç ay süreyle olmak üzere %18’den %1’e indirildiği,
- Değeri 500 bin liranın altında olan konutlara uygulanan kredi miktarı %80’den %90’a çıkarılarak ödenmesi gereken asgari peşinatın %10’a indirildiği,
- Konaklama vergilerinin kasım ayına kadar uygulanmayacağı belirtilerek otel kiralamalarıyla ilgili irtifak hakkı bedellerinin ve hasılat payı ödemelerinin nisandan itibaren hazirana kadar olan üç aylık dönemi için altı ay süreyle erteleneceği,
- Salgından etkilenip nakit akışında sıkıntı yaşayan firmaların bankalara olan kredi ödemelerinin üç ay erteleneceği ve gerekli durumun oluşması hâlinde bunlara ek olarak finansman desteği verileceği,
- İhracatçı için stok finansmanı desteğinin verileceği,
- İşlerinin negatif yönde etkilendiğini bildirip talepte bulunan esnaf ve sanatkârların Halkbank’a olan kredi borçlarının mayıstan hazirana kadar olan üç aylık dönemdeki borçlarının faiz olmaksızın erteleneceği,
- Likidite ihtiyacı ortaya çıkan ve teminat açığı olan firmalara destek verileceği,
- İhtiyaç sahibi ailelere nakdi yardım amacıyla ek olarak 2 milyar lira kaynağın ayrılacağı,
- THY’ye gerekli desteklerin verileceği,

belirtilmiştir (Anadolu Ajansı, 2020).

Ekonomik istikrar paketi ile esnaf, işveren, çalışan ve emekli olmak üzere toplumun her kesimine kaynak ayrılmaya çalışılmıştır. Bu paket genel anlamda ekonomi bakımından üretimi destekleme, vatandaşa ekonomik açıdan destek olma, istihdamı destekleme, finansal

yükümlülükleri erteleme ve sektörlere teşvik politikaları uygulama şeklinde özetlenebilir (Yıldız ve Uzun, 2020: 36-37). Salgın döneminde ihtiyaç sahibi ailelere nakdi yardım yapılması sosyal devlet anlayışından kaynaklanmaktadır. Türkiye’de salgın boyunca devletin sosyal devlet anlayışı ile vatandaşlara destek vermesi ekonomik koşullara göre yeniden şekillenmektedir.

SONUÇ

1973 Petrol Krizi’nden sonra devletlerin Keynesyen ekonomi modelinden uzaklaşması ve bunun sonucunda YKY anlayışının ortaya çıkması önemli yenilikler getirmiştir. YKY anlayışı Max Weber’in bürokrasi modelinden uzaklaşmış, devletin faaliyet alanını kısıtlayarak minimal devlet anlayışını ortaya atmış ve işletme yönetim ilkelerini benimseyerek performans ve sonuç odaklı bir yönetimi savunmuştur. Özellikle minimal devletin savunulması sosyal devlet anlayışında da aşınmaların yaşanmasına neden olmuştur.

YKY anlayışı iddia edildiği gibi evrensel değildir. Dönemden döneme geçerliliği sorgulanıp o doğrultuda hareket edilecektir. Ayrıca her ülkenin YKY anlayışını aynı biçimde algılaması ve uygulamaya geçirmesi de mümkün görünmemektedir (Çevikbaş, 2012: 28). Bu duruma 2019 yılında ortaya çıkıp tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 pandemisi örnek olarak gösterilebilir. Pandemi ile devletler hızlı bir şekilde karar alma mekanizmalarını harekete geçirerek en başta sağlık ve ekonomi alanlarında önlemler almaya başlamışlardır. Görüldüğü üzere böylesine önemli bir dönemde YKY anlayışına göre hareket etmenin ve minimal devlet anlayışını savunmanın bir önemi kalmamaktadır.

Türkiye’de ilk Covid-19 vakasının 11 Mart 2020’de tespit edilmesi ile en başta sağlık alanında önemli kararlar alınmış ve uygulamaya geçirilmiştir. Ekonomi alanında ise üretimi destekleme, ihtiyaç sahiplerine nakdi destekte bulunma ve istihdam faaliyetlerini destekleyerek finansal konulardaki yükümlülüklerde ertelemelere gitme gibi uygulamalar hayata geçirilmiştir.

Tüm bu olanlar değerlendirildiğinde salgın sonrasında devletlerin özellikle sağlık ve ekonomi alanında daha çok rol oynayacağı, sosyal devlet anlayışı çerçevesinde hareket edeceği, sağlık gibi önemli alanlarda planlamalar yapmaya başlayacağı, bazı sektörlerde kamu yatırımlarını ve desteklerini artıracığı ve sosyal güvenlik alanında yeni bir yapılanmaya gideceği muhtemel gözükmemektedir (İmga vd., 2020: 43-44). Pandemi döneminde sosyal devlet anlayışından uzaklaşmanın ne denli büyük sorunlara neden olduğu müşahade edilmiştir. Özellikle sağlık

gibi önemli alanlarda yalnızca özel kesim odaklı bir yapılanma oluşturulmasının önemli riskler ihtiva ettiği anlaşılmıştır (Balcı ve Çetin, 2020: 51).

Sonuç olarak; Türkiye ölçeğinde bakıldığında salgın gibi olağanüstü durumların yaşanması durumunda devletin, YKY anlayışının savunmuş olduğu minimal devlet anlayışından uzaklaştığı görülmektedir. Özellikle sağlık ve ekonomi alanlarında devletin doğrudan müdahil olması bu duruma bir örnektir. Salgının bitişinden sonra da devletin özellikle sosyal devlet anlayışını daha fazla benimseyeceği ve bu yönde adımlar atacağı söylenebilir. Ayrıca salgın sonrası dönemde devletleri, ekonomik açıdan zor bir sınavın beklediği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, M., Günay Atalı, A., Say., B. ve Gündoğan Gür., N. (2020). Avrupa Birliği'nin covid-19 yönetimi. *Ekonomi, Politika& Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(Özel Sayı): 32-58.
- Akgün, O. (2020). Covid-19 salgını döneminde Türkiye'de alınan idari kararların salgının önlenmesindeki etkisinin değerlendirilmesi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(7): 201-228.
- Al, H. (2002). *Kamu yönetiminde paradigma değişimi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/info/infografik/17798>. (Erişim Tarihi: 12.11.2020).
- Balcı, Y. ve Çetin, G. (2020). Covid-19 pandemi sürecinin Türkiye'de istihdama etkileri ve kam açısından alınması gereken tedbirler. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(37): 40-58.
- COVID-19 data portal Turkey. <https://covid19.tubitak.gov.tr/turkiyede-durum>. (Erişim Tarihi: 11.02.2021).
- Çevikbaş, R. (2012). Yeni kamu yönetimi anlayışı ve Türkiye uygulamaları. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 1(2): 9-32.
- Debuc, B. ve Smadja, D.M. (2020). Is covid-19 a new hematologic disease?. *Stem Cell Reviews and Reports*, 1-5.
- Eroğlu Sevinç, D. (2020). Risk ve sağlık yönetimi bağlamında covid-19 pandemisi: *Türkiye örneği. Uygulamalı Ekonomi ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2): 64-75.
- Eryılmaz, B. (2018). *Kamu yönetimi*. Umuttepe Yayınları, Kocaeli.
- Göçoğlu, V. ve Gündüz, O. (2020). Kamu yönetimi reformlarını yeni kamu işletmeciliği bağlamında okumak. *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 6(1): 1-16.
- Gökçe, O. ve Turan, E. (2008). Kamu yönetiminin dönüşümü ve dönüşümün temel unsurları. *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 8(15): 175-200.
- Gürbüz, A. (2019). Yeni kamu işletmeciliğine eleştirel bir bakış. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(2): 34-41.
- Hood, C. (1991). A public management for all seasons?. *Public Administration*, 69: 3-19.

- İmga, O., Beriş, H.E., Ayhan, U., Şen, Y.F., Haklı, S.Z., Öz Yıldız, S., İrdem, İ. ve Özkaya, Ö. (2020). *Kovid-19 salgını ve sonrası devlet, demokrasi ve güvenlik*, (Rapor No: 38). Ankara: Polis Akademisi Yayınları.
- Katsamunskaya, P. (2012). Classical and modern approaches to public administration. *Economic Alternatives*, (1): 74-81.
- Lane, J-E. (2000). *New public management*, Routledge, London.
- Ömürganülşen, U. (2020). *Covid-19 pandemisinin kamu yönetimine etkileri ve bu etkiler üzerine yapılacak çalışmalara yönelik genel bir çerçeve arayışı*. Covid-19: Küresel Salgının Siyasî, Sosyal ve Ekonomik Yansımaları, Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV), Ankara.
- Özmen, A. (2012). *Yeni kamu yönetimi anlayışının Türkiye’de yönetim kültürüne etkisini ölçmeye yönelik bir alan araştırması*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Pandemi hastaneleri genelgesi. Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü. <https://shgmhastahakdb.saglik.gov.tr/Eklenti/36907/0/pandemi-hastaneleripdf.pdf>. (Erişim Tarihi: 11.11.2020).
- Sağlık Bakanlığı (2020). <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/covid-19-nedir-.html>. (Erişim Tarihi: 10.11.2020).
- Sağlık Bakanlığı (2021). <https://covid19.saglik.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 11.02.2021).
- Turan, A. ve Hamza Çelikyay, H. (2020). Türkiye’de covid-19 ile mücadelede: politikalar ve aktörler. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3(1): 1-25.
- Valiyeva, K. (2020). Covid-19 ile ulus devleti yeniden düşünmek. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(37): 390-403.
- Visual capitalist. <https://www.visualcapitalist.com/history-of-pandemics-deadliest/>. (Erişim Tarihi: 11.11.2020).
- WHO, <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>, (Erişim Tarihi: 11.02.2021).
- Yıldırım, M. (2010). Kamu yönetiminde takdir yetkisi: Geleneksel ve yeni kamu yönetimi arasında karşılaştırmalı bir inceleme. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7(2): 839-861.

Yıldız, M. ve Uzun, M.M. (2020). *Koronavirüsle mücadelede kriz yönetimi ve kamu politikası yapımı*. İstanbul: SETA. <https://setav.org/assets/uploads/2020/06/R165.pdf>, ([Erişim Tarihi: 11.11.2020](#)).

Yurdakul, A.S. (2020). *Covid-19 salgını sonrası sağlık alanında ve politikalarındaki değişimler*. Covid-19: Küresel Salgının Siyasî, Sosyal ve Ekonomik Yansımaları, Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV), Ankara.

Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 06.03.2021
Makale Kabul Tarihi: 08.05.2021

HAMDULLAH MUSTEVFÎ'YE GÖRE 14. ASIRDA İLHANLI VERGİ VARİDATI ACCORDING TO HAMDULLAH MUSTAVFI ILKHANID TAX VARIOUS IN THE 14TH CENTURY

İbrahim GÜNEŞ¹

ÖZ

Moğol istilasından sonra İlhanlıların uhdesine verilen topraklar, esas itibari ile Azerbaycan, Horasan, Irak-ı Acem, Irak-ı Arab, Huzistan, Rum (Anadolu), Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia ve Fars olmak üzere sekiz kısma ayrıldığı görülmektedir. Söz konusu toprakların vergi gelirleri ise dönem dönem değişiklik gösterdiği bilinmesine rağmen, bu devre ait bir vergi listesi mevcut değildir. Fakat 14. asır müelliflerinden Hamdullah Mustevfî, Nüzhetü'l-Kulûb adlı eserinde bölgeleri anlatırken şehirlere ait vergi oranlarını vermektedir. Söz konusu kaynakta verilen kayıtlar, her ne kadar resmi bir vesikaya dayanıp dayanmadığı bilinmezse de 14. asır İlhanlı vergi miktarları hakkında bir geniş bir liste ortaya koymaya elverişlidir.

Anahtar Kelimeler: Hamdullah Mustevfî, İlhanlılar, İlhanlı toprakları, Vergi varidatı, Vergi listesi.

ABSTRACT

After the Mongol invasion, the lands given to the Ilkhanians were divided into eight parts, namely Azerbaijan, Khorasan, Iraq-i Persia, Iraq-i Arab, Khuzistan, Rum (Anatolia), Diyar-ı Bekr-Diyar-ı Rebia and Fars. Although it is known that the tax revenues of these lands vary from time to time, there is no tax list for that period. However, Hamdullah Mustevfî, one of the authors of the 14th century, gives the tax rates of the cities while describing the regions in his work named Nuzhetu'l-Kulub. The records given in the aforementioned source, although it is not known whether it is based on an official document or not, it is suitable to put forward a wide list of the 14th century Ilkhanian tax amounts.

Key Words: Hamdullah Mustavfi, Ilkhanids, Ilkhanid lands, Tax revenue, Tax list.

¹ Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Tarih Bölümü, Muğla, ibrahimgn02@gmail.com Orcid no: 0000-0002-2080-8870

1.GİRİŞ

Bu çalışmada, Hamdullah Müstevfi'nin *Nüzhetü'l-Kulûb* adlı eseri esas alınarak 14. asır İlhanlı Devleti'ne ait bir vergi varidat listesi çıkarılması hedeflenmektedir. Fakat Hamdullah Müstevfi'nin verdiği vergi oranları, ülkenin tümü için geçerli değildir ve özellikle müellifin kaydetmemesinden dolayı Horasan bölgesini kapsamamaktadır.

Vergiler, İlhanlı Devleti'nin en önemli gelir kaynaklarının başında gelmekteydi. Öyle ki İlhanlılar, ülkenin dört bir yanında oluşturdukları geniş vergi ağı sayesinde yüksek oranda vergi adedine ulaşılmaktaydı. Bu sebeple vergilerin toplanması ve kayıt altına alınmasına da bir hayli önem verilmekteydi. İlhanlılar devrinde muhasebenin esas ve usulleri hakkında çok önemli kaynaklar kaleme alınmıştır. Bunların ilki Nasıreddin Tûsî'nin devlet finansı hakkında yazdığı küçük risaledir². Bunu Hasan b. Ali'nin *el-Mürşidü'l-hisab* adlı eseri takip eder. Mezkur kaynak 1292 yılında Geyhatu devrinde (1291-1295) yazılmış olup özellikle Gazan Han devri (1295-1304) öncesi İlhanlılara ait devlet teşkilatı hakkında önemli bilgiler vermektedir³. Bu husus ile ilgili bir diğer kaynak ise Felek 'Ala-i Tebrizî'nin 1336-1337 yılları arasında kaleme aldığı *Sa'adetname* ve *Kânûnü'l-sa'âde* adlı eserleridir. Her iki eser de bir doktora çalışmasına konu olmuş ve bu münasebetle neşirleri yapılmıştır⁴. Üçüncü eser ise Seravî tarafından 1339-1344 yıllarında kaleme alınan *Camiü'l-hisab* olup Nejat Göyünç tarafından doktora tezi olarak hazırlanmıştır⁵. Dördüncüsü de Mazenderânî'nin *Risâle-i felekiye der ilm-i siyakât*⁶ adlı eseri olup 1460-1461 yılında telif edilmiştir. Söz konusu eserler, devlet teşkilatının o tarihe kadar geçirdiği süreci ortaya koymak üzere referans olarak bir hayli zengin kayıtları içerdiği görülmektedir. İlhanlılar devri mali teşkilat başta olmak üzere devlet teşkilatı ve yönetimi hakkında ise Hinduşah Nehcivanî'nin *Düstûr'l-katib fi ta'yînü'l-meratib*⁷ adlı eseri fevkalade değerlidir. Fakat bu hususta en mühim eserlerden biri olan ve çalışmaya da kaynaklık etmiş *Nüzhetü'l-Kulûb* adlı kitaptır. Eser, İlhanlılar devri devlet adamı ve tarihçilerinden olan Hamdullah Müstevfi (öl.1340) tarafından kaleme

² Bk. Nasıreddin Tûsî, 1940: Tarassul, (Nşr. M.Minovi-V.Minorsky), "Naşîr al-Dîn Tûsî on Finance", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Cilt 10, S. 3, London, 755-789.

³ Bk. Hasan b. Ali, el-Mürşid fi'l-Hisab, Kitabhane-i Meclis Şura-yı İslamî, no:21852.

⁴ Bk. Mirkamal Nabipour, 1973: "Die Beiden Persischen Leitföden des Falak Ala-ye Tebrizi über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert", George-August Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

⁵ Bk. Nejat Göyünç, 1962: Das sogenannte Gâme'ol-Ĥesâb das 'Emâd as-Sarâwî, Georg-August Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

⁶ Bk. Muhammed b. Kıyâ el-Mazenderânî, 1952: Risâle-i felekiye der ilm-i siyakât, Nşr.Walther Hinz, Die Risâle-yi Falakkiya, Wiesbaden.

⁷ Bk. Hinduşah Nehcivanî, 1971: Düstûr'l-katib fi ta'yînü'l-meratib, Nşr. Abdülkerim Alizade, Cilt 1-2, Moskova.

alınmıştır. Eser, verdiği kıymetli bilgiler sayesinde, İlhanlılara bağlı bölgelerin idari, ekonomik ve sosyal vaziyetleri hakkında en önemli kaynakların başında gelmektedir.

Hamdullah Müstevfî, Gazneliler devrinden itibaren devletin çeşitli kademelerinde görev yapan bir ailenin çocuğu olarak 1281 yılında Kazvin’de dünyaya gelmiştir. İyi bir eğitim aldıktan sonra Gazan devrinde bir takım mali hususlarla ilgili işlerde görev yapmaya başlayan müellif, Olcaytu zamanından (1304-1316) itibaren Vezir Reşîdüddîn Fazlullah⁸ tarafından himaye edilip devletin çeşitli birimlerinde çalışmıştır. Devlet kademelerinde vazifeleri dışında çeşitli eserler de kaleme almıştır. Bu eserlerin başında *Târîh-i Güzîde* ve *Zafername*⁹ adlı eserler geliyorsa da burada konumuzu doğrudan ilgilendiren kaynak ise *Nüzhetü’l-Kulûb*’tur. Söz konusu eser, tümü ile coğrafya eseri olmakla birlikte, devrin siyasi teşkilatı ve bahsedilen bölge veya şehirlerin vergi veridat oranları hakkında önemli kayıtlar vermektedir. Ayrıca *Risale-i Melikşahî* ve *Risaletü’s-Senceriyye* gibi günümüze ulaşmamış bir takım Selçuklu devri kaynaklarını kullanarak iki devir arasında vergi oranlarını kıyaslamaktadır (Togan 1931, 21-27; Spuler, 1968: 122; Özeydın 1997: 454-455).

İlhanlı Devleti’nin kuruluşu ile birlikte (1256) Moğolların batı toprakları Hülegü’nün kontrolüne verilmişti. Devrin kaynaklarından anlaşıldığı üzere, Hülegü devrinden (1252-1265) itibaren İlhanlı Devleti toprakları sekiz kısma ayrılarak idare ediliyordu. 14. asır Memlûk müelliflerine göre buralar sırasıyla Horasan (Merkezi Nişabur olmak üzere, Tus, Herat, Tirmiz ve Belh), Irak-ı Acem (Merkezi İsfehân olmak üzere, Kazvin, Kum, Kaşan, Seherverd, Sicistan, Taberistan, Gilan ve İsmailî beldeleri), Irak-ı Arab (Merkezi Bağdad olmak üzere, Vasıt, Kufe, Basra, Dinever ve çevresindeki yerler) , Azerbaycan (Merkezi Mugan olmak üzere, Hoy, Selmas ve Nahcıvan), Huzistan (Merkezi Şuşter olmak üzere, Ahvaz ve çevresindeki yerler), Fars (Merkez Şiraz olmak üzere, Kutşen, Kirman, Kazrun ve Bahreyn), Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia (Merkez Musul olmak üzere Amid, Mardin, Meyyafarikin, Nisibin, Sincar, Es’ard Siirt, Ra’su’l-Ayn, Düneyser, Harrân ve Ceziretü’l-İbn Ömer şehirleri), Rum (Merkezi Konya olmak üzere Malatya, Aksaray, Sivas

⁸ İlhanlı devri önemli devlet adamı ve tarihçilerindendir. Hayatı ve eseri hakkında bk. Şemseddin Günaltay, 1937: “Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevârih ve Fazlullah Reşîdüddin”, Belleten, Cilt 1, Sayı 1, Ankara, 165-179; Karl Jahn, 1966 : “Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddin”, İstanbul Tarih Enstitüsü Dergisi , Cilt 3, Sayı 3-4, İstanbul, 227–236; Osman Turan, 2005: “Reşîd üd- Din ve Türk Tarihi”, Selçuklular ve İslamiyet, İstanbul, 201-208; John Andrew Boyle, 1971: “Rashîd al-Dîn: The First World Historian”, British Institute of Persian Studies, İran, Cilt 9 , 19–26; Ramazan Şeşen, 1998: Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul, 234–237; Z.Velidi Togan, 1964: “Reşîd-üd-din Tabib”, Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi, Cilt 9, 705-712; Ramazan Şeşen, 1993: “Camiü’t-Tevârih”, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi , Cilt 7, 132-134; D.Morgan, 1995: “Rashid-al-Din Tabib”, Encylopedia of Islam², Cilt 8, 443; O.Gazi Özgüdenli, 2008: “Reşîdüddin Fazlullah Hemedânî”, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 25, 19-21.

⁹ Bu eser hakkında bk. Nosratollah, 1989:185-194.

ve diğer Anadolu'nun şehirleri)'dur (Ebu'l-Fida, 1997, Cilt 2: 332; İbnü'l-Verdî, 1996, Cilt 2: 211; İbn Haldûn, 2006, Cilt 5: 643-644; Aynî, 1987, : Cilt 1 416-417; İbn el-Sibât, 1993, Cilt 1: 411).

Eyaletlere ayrılan ülke toprakları ise esasında iki şekilde yönetilmekteydi. Bunlardan ilki doğrudan merkeze bağlı olan eyaletlerdi. İkinci bölgeler ise iç işlerinde yerel bir hükümdar tarafından yönetilmekteydi ve dış ilişkilerinde ise İlhanlılara bağlıydılar. Doğrudan merkeze bağlı eyaletlerin başında Azerbaycan ve Horasan gelirdi. Başkent Tebriz'in Azerbaycan bölgesinde bulunmasından dolayı söz konusu eyalet, devletin merkezi de sayılmaktaydı. Bunu önemi gereğince Horasan takip ederdi (Hamdullah Müstevfî, 1915:75-93). Horasan yönetiminin genellikle veliaht şehzadenin uhdesine bırakıldığı bilinmektedir¹⁰. Burada Şehzade ile birlikte vezir görev yapmaktaydı. Bölgenin merkezi Nişabur'du ve Tus, Herat, Tirmiz, Belh gibi önemli şehirleri ihtiva etmekteydi (Ebu'l-Fida, 1997, Cilt 2: 332; İbnü'l-Verdî, 1996, Cilt 2: 211; İbn Haldûn, 2006, Cilt 5: 643-644; Aynî, Cilt 1, s.416). Ayrıca vergi hususunda Mazendaran'ı da kapsamaktaydı (Hamdullah Müstevfî,1915:159-160). Horasan'ın ardından Irak-ı Acem İlhanlılar için bir hayli önemliydi. Bölgenin merkezi İsfehân olmak üzere Kazvin, Kum, Kaşan, Seherverd, Sicistan, Taberistan, Gilan ve İsmailî beldelerinden müteşekkildi (Hamdullah Müstevfî, 1915: 47-75). Bir diğer bölge ise Irak-ı Arab olarak bilinen ve merkez Bağdad olmak üzere Vasıt, Kufe, Basra, Dinever ve çevresindeki yerleri kapsamaktaydı (Hamdullah Müstevfî, 1915: 28-47). İlhanlıların kuzey hududunda olan ve Altın Orda Devleti'nin sürekli hak talep ettiği Azerbaycan bölgesi ise devletin askeri yaylak ve kışlaklarının önemli bir bölümünü ihtiva etmekteydi. Mugan merkez olmak üzere, Hoy, Selmas ve Nahcivan şehirlerinden oluşmaktaydı. Bir diğer bölüm ise Huzistan olup merkezi Şuşter'di. Ayrıca Ahvaz ve çevresindeki yerleri de kapsamaktaydı (Hamdullah Müstevfî, 1915: 109-112). Merkeze bağlı bir diğer bölge ise Fars olup merkezi Şiraz'dı. Ayrıca Şebankare, Kutşen, Kirman, Kazrun ve Bahreyn şehirlerinden oluşmaktaydı. Lakin buradaki şehirlerin bir kısmının bu dönemde İlhanlıların kontrolünde olmadığı bilinmektedir (Hamdullah Müstevfî, 1915: 138-147). Bunların ardından Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia gelirdi. Merkez Musul olmak üzere Amid, Mardin, Meyyâfârikîn, Nisibin, Sincar, Siirt, Ra'su'l-Ayn, Düneyser, Harrân, Ruha ve Ceziret-i İbn Ömer şehirlerini kapsamaktaydı (Hamdullah Müstevfî, 1915: 102-107). Son olarak Rum (Anadolu) ise İlhanlıların önemli

¹⁰ Hafız Ebrû, bu husus hakkında şunları söyler: "Ulu atan Hülâgû Han, Türkistân ülkesinden İran memleketinin saltanatına geldiğinden bu yana şehzadelerden hangileri makam, rütbe, değer ve mertebesi daha fazla olmuş ise Horasan Emirlîği onlara bağlanmıştır. Padişah Hülâgû Han zamanında Abâkâ Hân ülkede idi. Âbâkâ Hân sultan olunca Argûn Hân'ı Horasan'a tayin etti. Saltanat tahtı Argûn Han ile bezenince amcan Gâzân Hân'ı o hududa tayin etti". Bk. Hafız Ebrû, 1350: 111.

eyaletlerindendi. Merkezi Konya olmak üzere Malatya, Aksaray, Sivas ve diğer Anadolu'nun şehirlerinden oluşmaktaydı (Hamdullah Müstevfi, 1015: 94-103).

Günümüze intikal etmiş ve İlhanlılara ait tam bir gelir listesi bulunmamaktadır. Her ne kadar Vassâf, Geyhatu devrinde devletin vergi varidatının 3.600.000 dinar olduğunu yazsa da (Vassâf, 1269, I: 56), bunun resmi bir vesikaya dayanıp dayanmadığı bilinmemektedir. Ayrıca buna benzer kaynaklarda bir takım veriler mevcut ise de (Reşîdüddîn, 1373, Cilt 2: 1112-1113), burada Mustevfi'nin *Nüzhetü'l-Kulûb* adlı eseri temel alarak bir liste hazırlanacaktır. Esasında müellif, Horasan hariç yerlerin vergilerin Gazan Han'dan önce 1.700 tümen (17.000.000 dinar) iken Gazan Han ile birlikte bu miktarın 2100 (21.000.000 dinar) tümene kadar çıktığını kaydeder (Hamdullah Müstevfi, 1915: 27). Fakat müellifin verdiği rakamlar toplandığında, vergi miktarının 22.273.500 olduğu görülmektedir.

Aşağıda Hamdullah Mustevfi'nin dağınık olarak kaydettiği ve 14. asır bölge, şehir veya kasabalara ait vergi varidat listesini verilecektir.

2. VERGİ GELİR LİSTESİ

10.000 dinar, 1 tümendir.

SEHİR/BÖLGE/KASABA

ALINAN VERGİ

<u>SEHİR/BÖLGE/KASABA</u>	<u>ALINAN VERGİ</u>
Irak-ı Arab	
Anbar	1 tümen (10.000 dinar)
Burazur	2 tümen (20.000 dinar)
Basra ve İbadan.....	44 tümen 1000 dinar (441.000 dinar)
Bedeniciyan	7 tümen 6.000 dinar (76.000 dinar)
Hadise.....	2 tümen 5.100 dinar (25.100 dinar)
Hulvan.....	6.100 dinar
Halis.....	7 tümen 3.000 dinar (73.000 dinar)
Hanekin.....	1 tümen 2.200 dinar (12.200 dinar)
Decil.....	3 tümen 5.000 dinar (35.000 dinar)
Dahuk.....	7 tümen 8.600 dinar (78.600 dinar)
Rumiyye.....	5 tümen (50.000 dinar)
Zengibâd.....	1 tümen 1.500 dinar (11.500 dinar)
Sadrin	3 tümen (30.000 dinar)

Bakuba	16 tümen 4.000 dinar (164.000 dinar)
Kusan	9 tümen 4.000 dinar (94.000 dinar)
Bağdad.....	80 tümen 6.500 dinar (806.500 dinar)
Vasıt.....	44 tümen 8.500 dinar (448.500 dinar)

(Hamdullah Müstevfî, 1915: 37-47)

Irak-ı Acem	
İsfahan	50 tümen (500.000 dinar)
Firuzan	13 tümen 4.500 dinar (134.500 dinar)
Tahran	15 tümen 1.500 dinar (151.500 dinar)
Sultaniyye.....	Normal zamanlarda 20 tümen (200.000 dinar) şehre ordu konuşlandırıldığında ise 30 tümen (300.000 dinar)
Kazvin	5 tümen 5.000 dinar (55.000 dinar)
Ebher.....	1 tümen 4.000 dinar (14.000 dinar)
Save	1 tümen 7.000 dinar (17.000 dinar)
Rudbar.....	8.000 tümen (80.000 tümen)
Zencan.....	1 tümen 200 dinar (10.200 dinar)
Baseyn.....	4.5 tümen (45.000 dinar)
SavicBelağ.....	1 tümen 2.000 dinar (12.000 dinar)
Encerud.....	2.5 tümen (25.000 dinar)
Duzabad	6 tümen 4.000 dinar (64.000 dinar)
Talikan.....	1 tümen (10.000 dinar)
Moğolliye,Kağıtkonan.....	5.000 dinar
Muzdakan.....	1 tümen (10.000)
Tirek	4.000 dinar
Mercemenan ve Endecan.....	6.000 dinar
Peşkel.....	3.000 dinar
Kum.....	4 tümen (40.000 dinar)
Kaşan.....	11 tümen 7.000 dinar (117.000 dinar)
Tefreş.....	6.000 dinar

Carbezekan.....	4 tümen 2.000 dinar (42.000 dinar)
Zavera.....	8.000 dinar
Çağan Navur.....	3 tümen 7.000 dinar (37.000 dinar)
Ferzin Kalesi.....	1 tümen 1.000 dinar (11.000 dinar)
Vatanz	10 tümen 2.500 dinar (12.500)
Meravdin.....	3.200 dinar
Lur-ı Buzurg.....	9 tümen 1.000 dinar (91.000 dinar)
Hemedan.....	10.5 tümen (105.000 dinar)
Maşanrud.....	13 tümen 6.000 dinar (136.000 dinar)
Esadabad.....	1 tümen 5.500 dinar (15.500 dinar)
Erkanin	9.500 dinar
Rudravar.....	2 tümen 3.500 dinar (23.500 dinar)
Saman.....	1.200 dinar
Nihavend.....	3 tümen 7.000 dinar (37.000 dinar)
Yezd.....	25 tümen 1.000 dinar (251.000 dinar)
Nain.....	2 tümen 200 dinar (20.200 dinar)

(Hamdullah Müstevfi, 1915: 50-74)

Azerbaycan	
Tebriz	870 tümen 5.000 dinar (8.705.000 dinar)
Hanımrud ve Bedustan.....	27.5 tümen (275.000 dinar)
Ocan.....	10.000 dinar (1 tümen)
Erdebil.....	85.000 dinar (8 tümen 5.000 dinar)
Helhal.....	30.000 dinar (3 tümen)
Domerzin.....	29.000 dinar (2 tümen 9.000 dinar)
Şahrut.....	10.000 (1 tümen)
Pişkin	7.000 dinar
Eher.....	10.000 dinar (1 tümen)
Merdanekim	8.700 dinar

Hul.....	10.000 dinar (1 tümen)
Yaft.....	4.000 dinar
Hoy.....	53.000 dinar (5 tümen 3.000 dinar)
Selmas.....	39.200 dinar (3 tümen 9.200 dinar)
Urmıyye.....	74.000 dinar (7 tümen 4.000 dinar)
Uşneviyye.....	19.300 dinar (1 tümen 9.300 dinar)
Serav.....	81.000 dinar (8 tümen 1.000 dinar)
Mıyanc ve Gemrud.....	25.800 dinar (2 tümen 5.800 dinar)
Meraga.....	185.500 dinar (18 tümen 5.500 dinar)
Bosuy.....	25.000 dinar (2 tümen 5.000 dinar)
Dehharkan	23.600 dinar (2 tümen 3.600 dinar)
Nilan.....	10.000 dinar (1 tümen)
Merend.....	24.000 dinar (2 tümen 4.000 dinar)
Dozmar.....	40.800 dinar (4 tümen 800 dinar)
Nahcivan.....	113.000 dinar (11 tümen 3.000 dinar)
Azad.....	18.300 dinar (1 tümen 8.300 dinar)
Arran ve Mugan.....	30 tümen 3.000 dinar (303.000 dinar)

(Hamdullah Müstevfî, 1915: 78-89)

Gürcistan	
Alan, Ani, Tiflis, Kars.....	120 tümen 2.000 dinar (1.200.000 dinar)

(Hamdullah Müstevfî, 1915: 93)

Rum (Anadolu)	
Rum'un toplam vergi varidatı 330 tümen (3.300.000 dinar)'di (Hamdullah Müstevfî, 1915: 94). Fakat aşağıda verilcek toplam vergi 1.267.315 dinardır. Geriye kalan 2.038.685 dinar ise Hamdullah Mustevfî tarafından verilmeyen vergi oranları olmalıdır.	
Sivas.....	(?)
Elbistan	(?)
Erzincan.....	33 tümen 2.500 dinar (332.500 dinar)
Erzurum	10.700 dinar (1 tümen 700 dinar)

Ermenek	7.000 dinar
Aksaray	50.000 dinar (5 tümen)
Amasya	(?)
Bolu.....	40.300 dinar (4 tümen 300 dinar)
Samsun	(?)
Bayburt	21.000 dinar (2 tümen 1.000 dinar)
Divriği.....	40.000 dinar (4 tümen)
Tercan.....	40.300 dinar (4 tümen 300 dinar)
Hartebirte(Harput)	215 dinar
Samsat.....	(?)
Umuriyye.....	72.800 dinar (7 tümen 2.800 dinar)
Karahisar.....	25.300 dinar (2 tümen 5.300 dinar)
Kastamonu.....	15.000 dinar (1 tümen 5.000 dinar)
Kumanat.....	14.000 dinar (1 tümen 4.000 dinar)
Konya	(?)
Kayseri.....	140.000 dinar (14 tümen)
Kemah.....	34.400 dinar (3 tümen 4.300 dinar)
Kab.....	22.100 dinar (2 tümen 2.100 dinar)
Malatya.....	(?)
Niğde.....	40.500 dinar (4 tümen 500 dinar)
Niksar.....	187.000 dinar (18 tümen 7 dinar)
Zamantı.....	14.600 dinar (1 tümen 4.600 dinar)
Kırşehir.....	57.000 dinar (5 tümen 7.000 dinar)
Güdük.....	16.500 dinar (1 tümen 6.500 dinar)
Düzağaç.....	19.500 dinar (1 tümen 9.500 dinar)
Ziyaretağaç.....	10.600 dinar (1 tümen 600 dinar)
Eğirdir.....	4.000 dinar
Karacahisar.....	27.000 dinar (2 tümen 7.000 dinar)
Sivrihisar.....	25.000 dinar (2 tümen 5.000 dinar)

(Hamdullah Müstevfi, 1915: 94-100)

Ermenistan	
Ahlât.....	39 tümen (390.000 dinar)
Erciş.....	80.000 dinar (8 tümen)
Arsuk Kalesi.....	6.500 dinar
Beyan.....	16.000 dinar (1 tümen 6.000 dinar)
Haradin.....	5.300 dinar
Hoşab.....	1.000 dinar
Hurmarmet ve Lukiyamat.....	16.600 dinar (1 tümen 6.600 dinar)
Ayn.....	15.000 dinar (1 tümen 5.000 dinar)
Kebüt.....	4.300 dinar
Malazgirt.....	14.000 dinar
Van ve Vestan.....	53.400 dinar
Velascerd Kalesi.....	7.000 dinar

(Hamdullah Müstevfi, 1915: 100-102)

Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia	
Musul.....	192 tümen (1.920.000 dinar)
Erbil.....	22.000 dinar (2 tümen 2.000 dinar)
Erzen.....	270.500 dinar (27 tümen 500 dinar)
Amid.....	30.000 dinar (3 tümen)
Bazırnuh.....	15.000 dinar (1 tümen 5.000 dinar)
Burtali.....	13.200 dinar (1 tümen 3.200 dinar)
Basibne.....	24.300 dinar (2 tümen 4.300 dinar)
Bavezic.....	14.000 dinar (1 tümen 4.000 dinar)
Ceziret-i İbn Ömer.....	172.000 dinar (17 tümen 2.000 dinar)
Hani.....	171.000 dinar (17 tümen 1.000 dinar)
(Hısn-ı) Keyfa.....	82.500 dinar (8 tümen 2.500 dinar)
Siird.....	46.500 dinar (4 tümen 6.500 dinar)

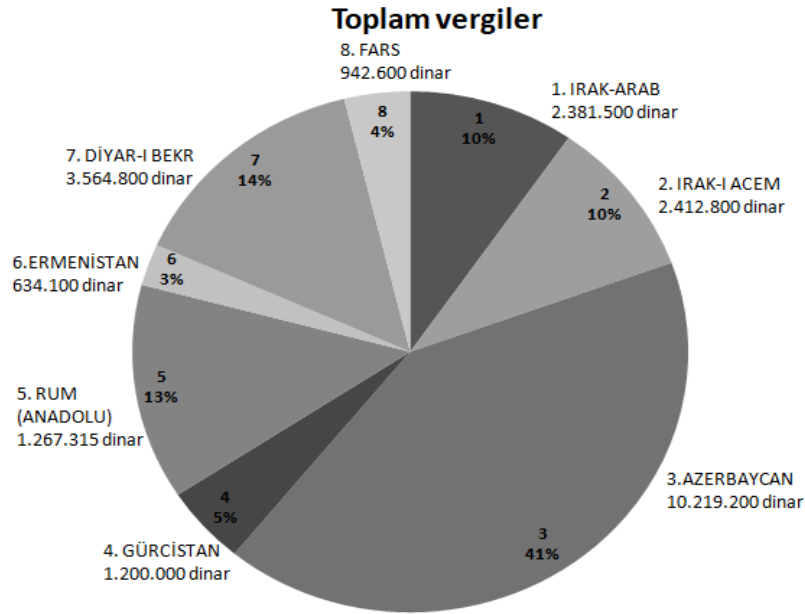
Sincar.....	147.500 dinar (14 tümen 7.500 dinar)
Akar.....	27.400 (2 tümen 7.400 dinar)
Muradiyye.....	68.000 dinar (6 tümen 8.000 dinar)
Kirmalis.....	11.200 dinar (1 tümen 1.200 dinar)
Mardin.....	236.200 dinar (23 tümen 6.200 dinar)
Muş.....	69.500 dinar (6 tümen 9.500 dinar)
Meyyâfârikîn.....	224.000 dinar (22 tümen 4.000 dinar)

(Hamdullah Müstevfî, 1915: 102-106)

Fars	
Şebankare.....	26 tümen 6.100 dinar (266.100 dinar)
Kirman, Mekran ve Hürmüz.....	67 tümen 6.500 dinar (676.500 dinar)

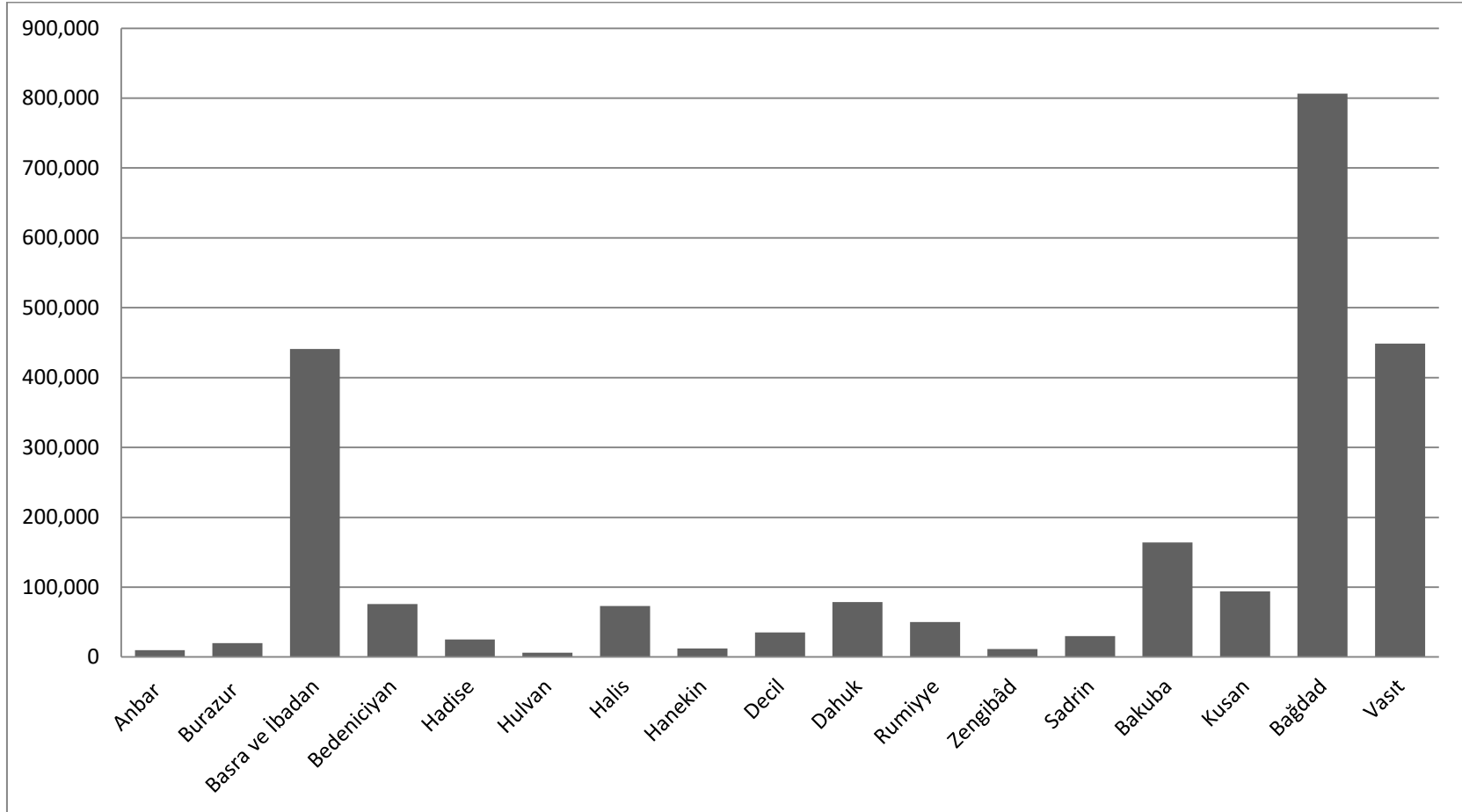
(Hamdullah Mustevfî, 1915: 138-139)

Grafik 1: (Toplam vergiler: 22.273.500 dinar)

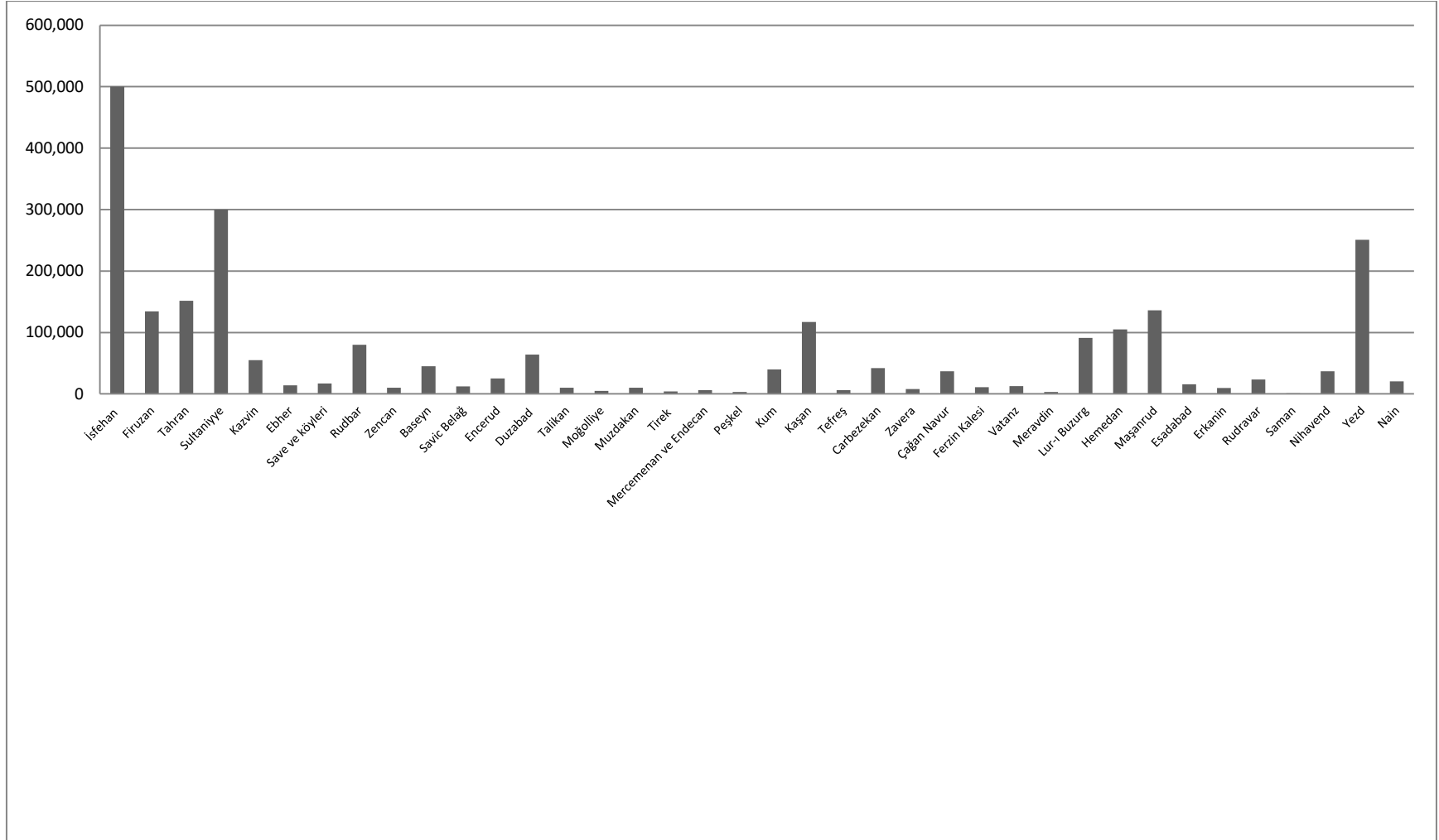

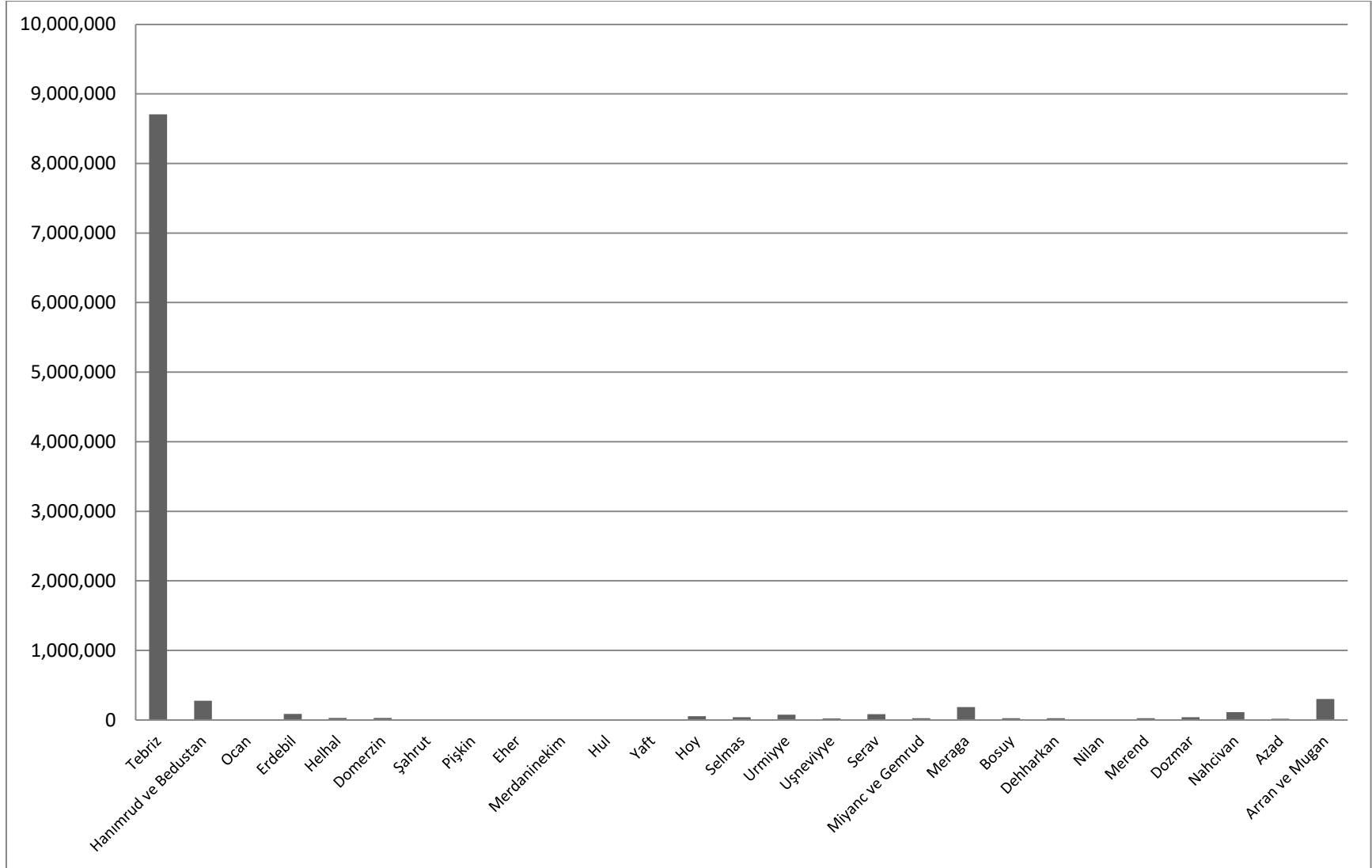
3. VERGİ VARİDAT TABLOLARI

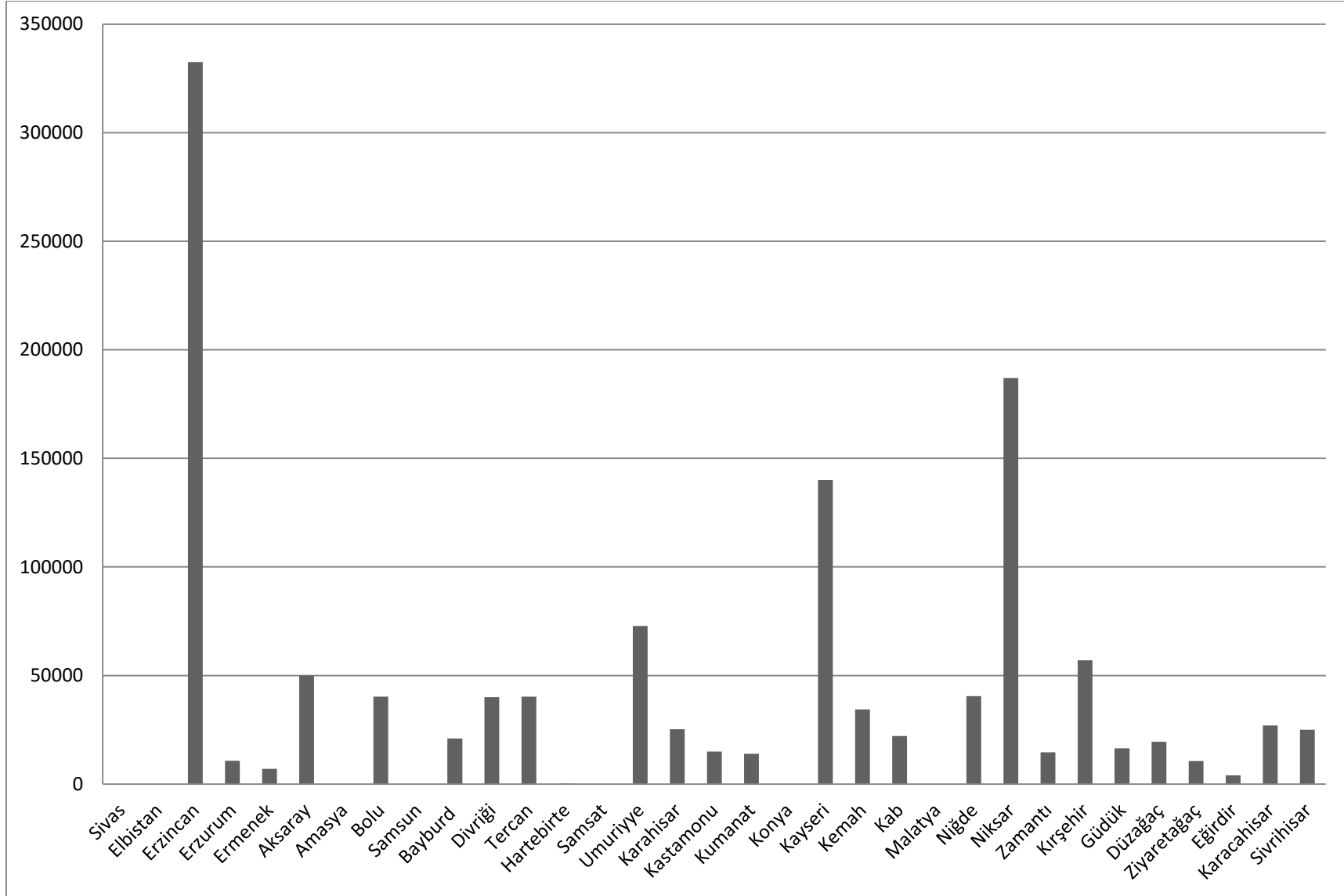
Şekil 1: Irak-ı Arab Vergisi (Toplam: 2.381.500 dinar)

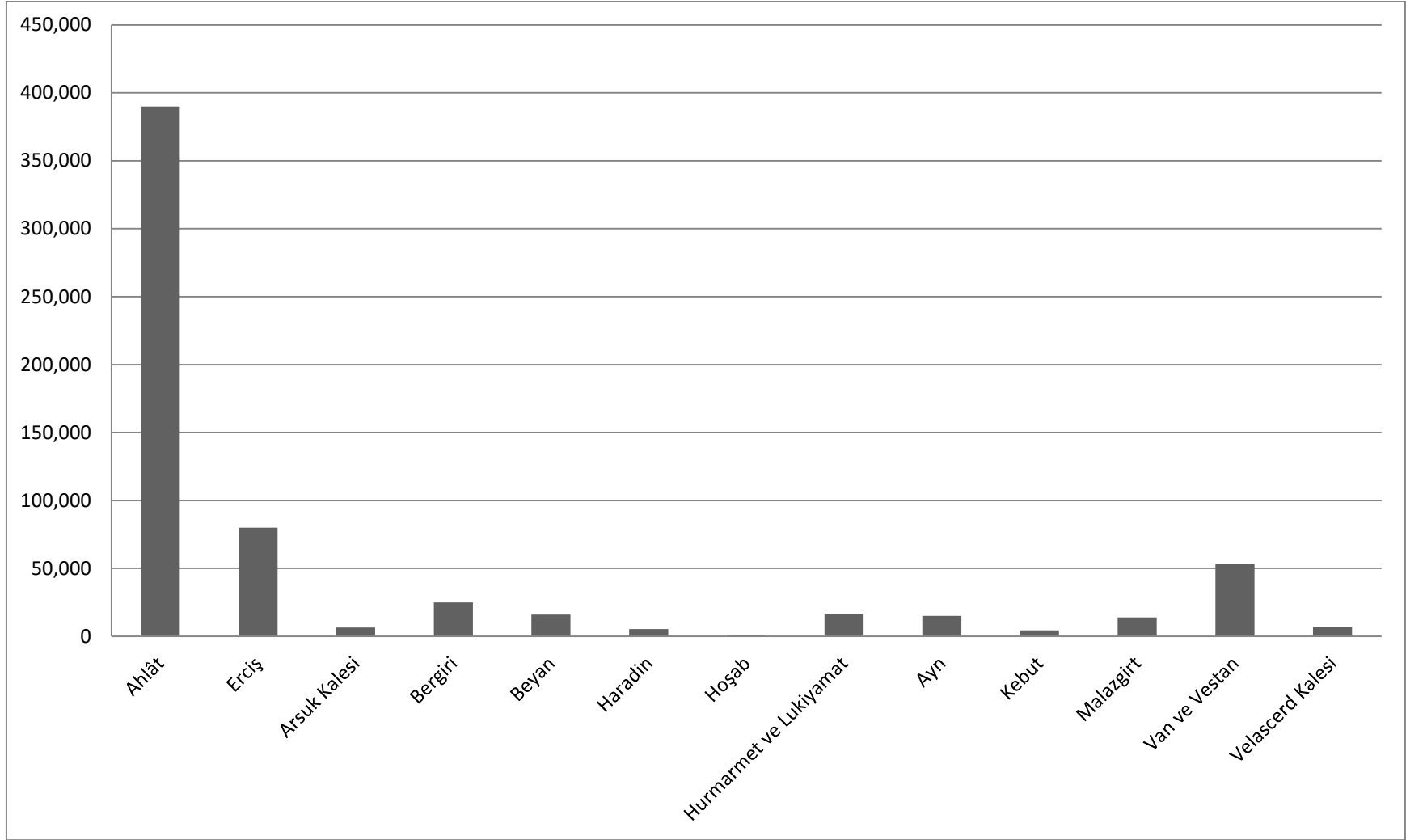

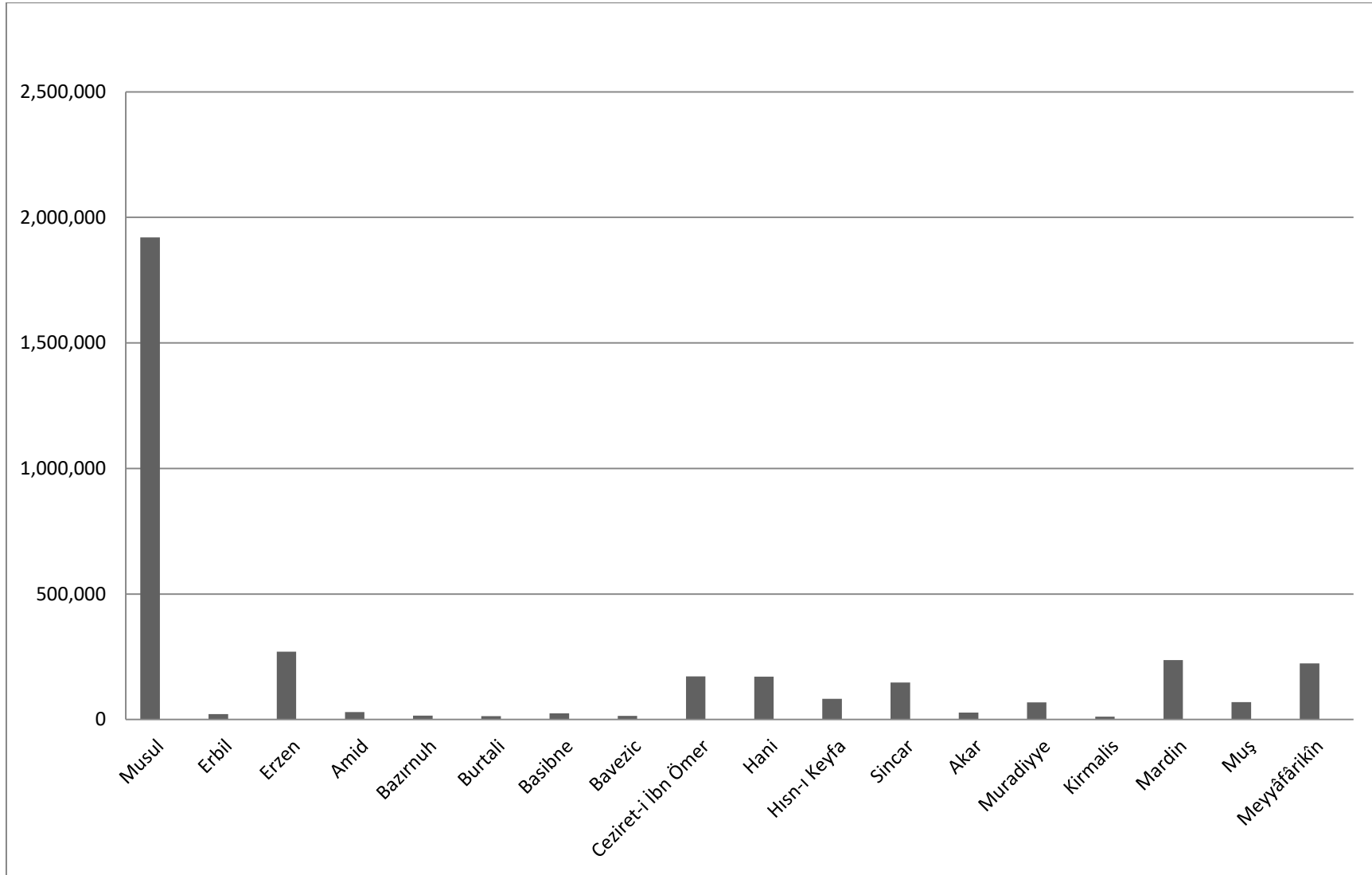
Şekil 2: Irak-ı Acem Vergisi (Toplam 2.412.800 dinar)

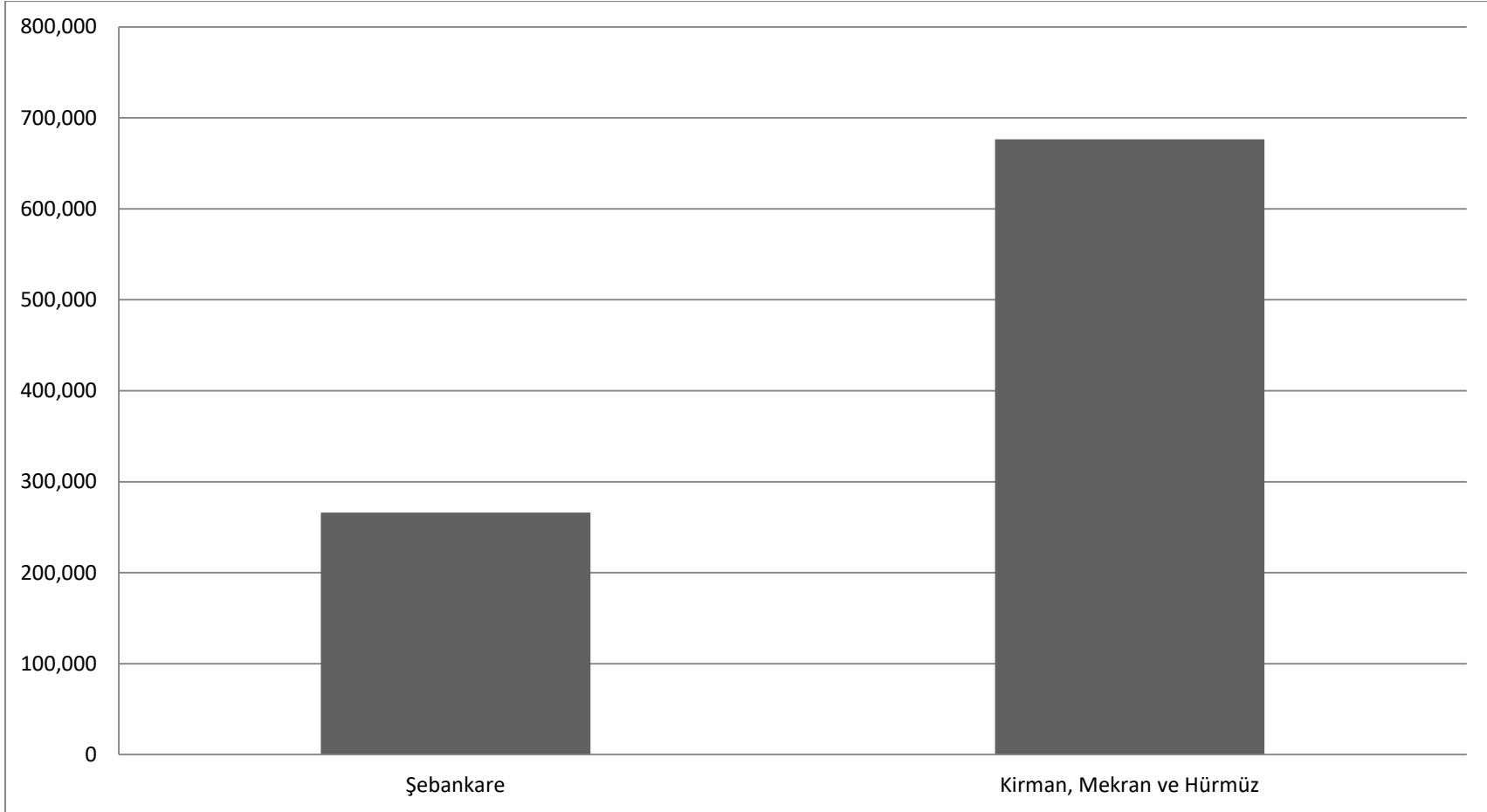

Şekil 3: Azerbaycan vergisi (Toplam 10.219.200 dinar)

Şekil 4: Rum/Anadolu vergisi (Toplam 1.267.315 dinar)

Şekil 5: Ermenistan (Toplam 634.100 dinar)

Şekil 6: Diyar-ı Bekr (Toplam 3.564.800 dinar)

Şekil 7: Fars (Toplam 942.600 dinar)

SONUÇ

İran başta olmak üzere Azerbaycan, Anadolu, el-Cezire ve Irak'ta İslam devletlerin kurulmasıyla başlayan iktisadi ve kültürel canlanış, Moğol istilası ile birlikte büyük oranda sekteye uğramıştır. Moğol istilasının sebep olduğu bu yıkım ve tahribat, bölgede bulunan birçok şehir ve tarım arazilerini tahrip etmiş; tarım ve ticaret ile uğraşan zevat ise bu yıkım sırasında Moğollar tarafından öldürülmüş veya göçe tâbi tutulmuştur. Bu da kaçınılmaz olarak vergi veren insanların katledilmesine ve sayısız ekili arazinin bir daha kullanılmamasına sebep olmuştur. Nitekim Moğol hâkimiyeti sırasında halktan alınan vergi oranları, kendilerinden önceki dönemlerle karşılaştırıldığında bu fark daha açık görülecektir.

İncelemeye tâbi tutulan Hamdullah Mustevfi'nin *Nüzhetü'l-Kulüb* adlı eseri, Moğolların batı şubesini temsil eden İlhanlı devrinde iktisadi vaziyet hakkında bilgi veren eserlerin başında gelmektedir. Müellif, Horasan hariç diğer İlhanlılara bağlı bölgelerin vergi varidatını, şehir veya bölgelerin lokalizasyonunu anlatırken bildirmektedir. Hamdullah Mustevfi'nin nakilleri sayesinde en büyük vergi oranlarının Azerbaycan'da (10.219.200 dinar) olduğu görülmektedir. Nitekim söz konusu bölge tüm İlhanlılara ait vergi varidatının neredeyse yarısını oluşturmaktaydı. Bunun da 870 tümen 5.000 dinarı (8.705.000 dinar) başkent Tebriz'e aitti. Azerbaycan'ı büyük bir ihtimalle Horasan takip ediyordu. Fakat Hamdullah Mustevfi'nin eserinde bu bölgenin vergi varidatı verilmediğinden, kesin bir şey söylemek de doğru değildir. Vergi oranları hususunda üçüncü önemli bölge ise Diyar-ı Bekr'di (3.564.800 dinar). Bunun Musul, Amid, Mardin ve Hısn-ı Keyfa gibi işlek ticaret merkezlerini bünyesinde bulundurmasıyla ilgili olmalıdır. Diyar-ı Bekr'i sırasıyla Irak-ı Acem (2.412.800 dinar), Irak-ı Arab (2.381.500 dinar), Rum/Anadolu (1.267.315 dinar) ve Fars (942.600) gelmekteydi. Gürcistan ve Ermenistan ise doğrudan İlhanlılara bağlı topraklarından sayılmıyordu. Fakat buralardaki Gürcü ve Ermeni devletleri İlhanlılara yıllık olarak vergi veriyorlardı ki bu oranın Gürcistan'da 1.200.000 dinar, Ermenistan'da 634.100 dinar olduğu görülmektedir.

Netice itibariyle Hamdullah Mustevfi tarafından verilen vergi oranları, 14. asır İlhanlılar hâkimiyeti altındaki topraklardaki vergilerle ilgili en geniş kayıtlardır. Müellif, vergi oranlarını verirken bahsettiği bölge veya şehrin hangi statüde devlete bağlı olduğunu da kaydetmiştir. Eser bu özelliğiyle İlhanlılar devri beşeri coğrafyası ile birlikte idari teşkilatı, ticari ve iktisadi hayatı hakkında yegâne kaynak özelliğindedir. Bu sebeple söz konusu kayıtlar, her bir

şehir veya bölgenin ayrı ayrı vergi oranları ile birlikte o bölgenin de ekonomik vaziyeti anlaşılmasına önemli bir katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Ayni, 1987–1992: İkdü'l-Cümân fi Târîhi Ehli'z-Zamân, Nşr. Muhammed M. Emin, Cilt 1-4, Kahire.
- Boyle, J. A. (1971). "Rashîd al-Dîn: The First World Historian", British Institute of Persian Studies, İran, Cilt 9, 19-26.
- Ebu'L-Fida, (1997). Tarih Ebu'l-Fidâ, Muhtasar fi Ahbaru'l-Beşer, Nşr. Mahmud Deyyub, Cilt 1-2, Beyrut.
- Göyünç, N. (1962). Das sogenannte Ğāme'ol-Ĥesâb das 'Emâd as-Sarâwî, Georg-August Universitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi,.
- Günaltay, Ş. (1937). "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevarih ve Fazlullah Reşidüddin", Belleten, Cilt 1, Sayı 1, Ankara, 165-179.
- Hafız Ebru, (1350). Zeyl Cami'ut-Tevârih Reşîdî, Thk. Hanbaba Beyanî, Tahran.
- Hamdullah M. (1364). Târîh-i Guzîde, Nşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î , Tahrân.
- Hamdullah M. (1915). Nüzhetu'l-Kulûb, Nşr. G. Le Strange, London-Leiden.
- Hasan B. A. el-Mürşid fi'l-Hisab, Kitabhane-i Meclis Şura-yı İslamî, no:21852.
- Hinduşah N. (1971). Düstûr'l-katib fi ta'yînü'l-meratib, Nşr. Abdulkerim Alizade, I-II, Moskova.
- İbn Haldun, (2006). Tarih İbn Haldun, Cilt 1-8, Beyrut.
- İbn Sibat, (1993). Sidk el-Ahbar: Tarih-i İbn Esbat, Thk. Abdülislam Tedmurî, Cilt 1-2, Trablus.
- İbnü'l Verdi, (1996). Tarih İbnü'l-Verdî, Tetimmet'ül Muhtasar fi Ahbaru'l-Beşer, Cilt 1-2, Beyrut.
- Jahn, K. (1966). "Cihan Tarihçisi Olarak Reşidüddin", İstanbul Tarih Enstitüsü Dergisi, Cilt 3, Sayı 3-4, İstanbul, 227-236.
- Morgan, D. (1995). "Rashid-al-Din Tabib", Encylopedia of Islam², Cilt 8 , 443.
- Muhammed B. Kiyâ El-Mazenderânî, 1952: Risâle-i felekkiye der ilm-i siyakât, Nşr. Walther HİNZ, Die Risâla-yi Falakkiya, Wiesbaden.

- Nabipour, M. (1973). “Die Beiden Persischen Leitföden des Falak Ala-ye Tebrizi über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert”, George-August Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Nasireddin, T. (1940): Tarassul, Nşr. M.Minovi-V.Minorsky, “Naşir al-Din Tüsî on Finance”, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Cilt 10, Sayı 3, London, 755-789.
- Özaydın, A. (1997). “Hamdulah el-Müstevfi”, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 15, 454-455.
- Özgüdenli, O.G. (2008): “Reşidüddin Fazlullah Hemedanî”, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 35, 19-21.
- Rastegar, N. (1989). “Hamdu’llâh Mustaufis Historisches Epos Zafarnâme”, WZKM, Cilt 74, 185-194.
- Reşidüddin, (1373). Câmi’üt-Tevârîh, Tsh. Muhammed Rûşen ve Mustafa Mûsevî, Cilt 1-4, Tahran.
- Spuler, B. (1968). “Hamd Allâh”, Encylopedia of Islam², Cilt 3, 122.
- Şeşen, R. (1993). “Camiü’t-Tevarih”, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 7, 132-134.
- Şeşen, R. (1998). Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, İstanbul.
- Togan, Z. V. (1964). “Reşid-üd-din Tabib”, Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi, Cilt 9, 705-712.
- Togan, Z. V. (1931). “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti”, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, Cilt 1, 1-42.
- Turan, O. (2005). “Reşid üd- Din ve Türk Tarihi”, Selçuklular ve İslamiyet, İstanbul, 201-208.
- Vassaf, (1269). Tarih-i Vassâf, Cilt 1-5, Bombay.